

વર્ષ : 7 ♦ અંક : 3
મે-જૂન 2017
સળંગ અંક : 39

કર મલા હોગા મલા
- છગનભા

માત્ર સંસ્થાકીય
પ્રસાર માટે

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃત્તપત્ર

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

સરકાર આજે શિક્ષણ સુધારણા અંગેની ઘણી જાહેરાતો કરે છે, પરંતુ તેનો પરિઘ પરીક્ષા, અભ્યાસક્રમ અને વહીવટ સુધી મર્યાદિત હોય છે. કંઈક અસામાન્ય બને ત્યારે આશ્વાસનરૂપે કેટલુંક કહેવાય છે, દેખાવ પૂરતું થોડું થાય છે અને પછી ભૂલી જવાય છે. કારણ કે શિક્ષણ માનવઘડતરનું અસરકારક અને સૌને સ્પર્શતું માધ્યમ છે એ રૂપે જોવાતું નથી. શિક્ષણને વહીવટરૂપે જોવાય તો સપાટી ઉપરનું અતિ અલ્પ કામ જ થાય. એટલે મૂળે તો દષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર છે. રાષ્ટ્ર માટે જરૂરી એવા અનેક સ્થૂળ કાર્યક્રમોનું પરિણામ થોડા વખતમાં સામે આવે છે. તે બતાવી – ગણાવી શકાય છે, પરંતુ શિક્ષણનું પરિણામ બાર-પંદર કે વીસ વર્ષે આવે છે. લાખો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોય પણ તેમાં ટોચ પરના પાંચ-દસ હજારની નોંધ લેવાય છે. તેમની સફળતાને આધારે ગુણવત્તાનો સંતોષ લેવાય છે, પરંતુ લાખો વિદ્યાર્થીઓમાં જે અપાર શક્તિ હતી તે વણવિકસિત રહી એ રાષ્ટ્રીય ખોટ તરફ વહીવટકર્તા કે વાલીઓનું ધ્યાન જતું નથી.

મનસુખ સલ્વા

*

‘અહીં અમે પચાસેક જણ જ છીએ. પણ અમારા જેવા બીજા અનેક લોકો છે જે ફેલાયા છે ઠેર ઠેર. બંધ કરી દીધેલા રેલવે યાર્ડમાં, એકલવાયા રસ્તાઓ પર – બહારથી તો અમે દેખાઈએ સાવ રખડું ભિખારી જેવા; પણ દરેક જણ એક પુસ્તકનો ખેપિયો છે અને જ્યારે એ બધા ભેગા મળે છે, ત્યારે બને છે એક પુસ્તકાલય. અમે કોઈ આવી યોજના ઘડી નહોતી. એ તો એવું બન્યું કે મને ગમ્યું એક પુસ્તક અને તમને ગમ્યું એક પુસ્તક અને આપણે થયા ભેગા અને કરવા માંડી વાતો; અને પુસ્તકને ભૂલી જવાને બદલે યાદ રાખવાનું નક્કી કર્યું. એ લોકો પુસ્તકો બાળી શકે, અમારી યાદગીરીને બાળી નથી શકતા... અમે એકલા નથી... એવો પણ એક દિવસ આવશે જ્યારે સૂરજ ફરીથી ઊગશે, અને એનો પ્રકાશ દગ્ગાડશે નહિ, શાતા આપશે... અને અમને કહેશે, ચાલો, પુસ્તકો, બોલો – અને અમે બોલીશું, અને પુસ્તકો પાછાં છપાશે અને ફરી પાછી જો પેલી કાળી રાત આવશે તો ફરી પાછી એક પ્રજા ઊભી થશે અમારા જેવી, જે યાદ કરી કરીને પુસ્તકોને જીવંત રાખશે.’

રે બ્રેડબરી કૃત ‘ફેરનહાઈટ ચારસો એકાવન’ અનુ. સલીલ ત્રિપાઠી

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર દ્વારા મે, ૨૦૧૭ દરમ્યાન કુલુ-મનાલી ખાતે આયોજિત 'એડવાન્સ સર્વ નેતૃત્વ શિબિર'નાં દ્રશ્યો.

સર્વ નેતૃત્વ ટીમ દ્વારા આયોજિત 'સ્વચ્છતાના પગલે' અભિયાનનાં બે દ્રશ્યો

કર મલા હોગા મલા

— છગનભા

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃતપત્ર

વર્ષ : ૭, અંક : ૩, મે-જૂન, ૨૦૧૭; સળંગ અંક : ૩૯

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

અનુક્રમ

- સંપાદકીય : ૬ હો. અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય
પુસ્તકમેળો : એક અવલોકન મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૧
- ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીને 'NTR અવોર્ડ ૨૦૧૭' ૫
- ૧. ટોલ્સ્ટોયનો ગૃહત્યાગ મોહનલાલ પટેલ ૬
- ૨. બાળપણ અને શિક્ષણનો આરંભ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ૧૧
- ૩. જરૂર છે : વાલીઓ ખરી ભૂમિકા ભજવે
મનસુખ સલ્વા ૧૪
- ૪. વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ... ડૉ. પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ ૧૭
- ૫. કલાપી મુકુન્દરાય પારાશર્ય ૧૯
- ૬. એમાં જ તો ખરી મજા છે, ને ? જર્મનીની
સલિલ ત્રિપાઠી ૨૩
- ૭. પૃથ્વી અને ચંદ્ર વિહલભાઈ અં. પટેલ ૩૧
- ૮. ગ્રંથસૌરભ મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૩૭
- આધુનિક યુગસંદર્ભ અને જૈનદર્શન...
સંકલન : નલિની દેસાઈ
- મહાકવિ કાલિદાસ - સમગ્રગ્રંથાવલી
સંપાદક : ડૉ. ગૌતમ પટેલ
- દસ્તાવેજ સંગ્રહ : (સં. ૧૬૪૩થી સં. ૧૯૧૪)
લેખન - સંકલન : રસીલા કડિયા
- ૯. સંસ્થા સમાચાર
— યુનિવર્સિટી / કોલેજ વિભાગ ૪૪
— શાળા વિભાગ ૪૭

પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

મણિભાઈ પ્રજાપતિ : ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન્સ,

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,

એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજ કેમ્પસ,

સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૫

e-mail : manibhaiprajapati@gmail.com

ફોન : ૦૭૯-૨૨૨૪૪૬૯૮૦, મો. ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

સંપાદકીય

દ્વિ

અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળો :

એક અવલોકન

પરંપરાગત લોકમેળો માનવજીવનના ઉલ્લાસ-આનંદ-સદ્ભાવનાનું પર્વ છે, જ્યારે પુસ્તકમેળો ભિન્ન-ભિન્ન રુચિજનો - અબાલવૃદ્ધ સૌને જ્ઞાનજગતની સંતર્પક અનુભૂતિ કરાવતું બહુવિધ સંસ્કૃતિઓનું સંગમતીર્થ છે. પુસ્તકમેળો એટલે મનભાવંત પુસ્તકોનાં સાક્ષાત દર્શન અને તેના સર્જકોને તેમની કૃતિઓના માધ્યમથી પરોક્ષ અને ક્વચિત્ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવાનો / મળવાનો મહામૂલો અવસર. વાચનરસિયાઓને રસતરબોળ - રસાપ્હાવિત કરે અને સાથે-સાથે વાચનવિમુખને પણ વાંચવા લાલાયિત કરી મૂકે તેવી ઉત્તમ તક પૂરી પાડે છે. અહીં અનેકવિધ વિષયોનાં તાજાં તથા પૂર્વ પ્રકાશિત પ્રકાશનો તેમ જ અલભ્ય (Rare) પુસ્તકો પણ સુલભ થઈ રહેતાં હોવાથી વિવિધ વિષયોના જિજ્ઞાસુઓ અને સંશોધકો તેમ જ મુદ્રણકળા, બાંધણીકળા વગેરેમાં રસ ધરાવતા જિજ્ઞાસુઓ માટે પુસ્તકમેળો વિશેષ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહે છે. આ ઉપરાંત ગ્રંથસંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલ ગ્રંથપાલો, પ્રકાશન - મુદ્રણ ક્ષેત્રના ઉદ્યોગસાહસિકો, વિકેતાઓ વગેરે માટે પણ આ મેળો ભાવિવિકાસ માટે ઉજ્જવળ તકો પૂરી પાડે છે. વળી, આ સાથે સાહિત્યિક - સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન તેના મુલાકાતીને સાહિત્યમય બનાવવામાં અને અંતતઃ સારા વાચક તરીકે પરિવર્તિત કરવામાં ઉદ્દીપનની ભૂમિકા અદા કરે

છે. પરિણામસ્વરૂપે એક વારના સહેતુક કે આકસ્મિક મુલાકાતીને કાયમી મુલાકાતીમાં પરિવર્તિત કરી દે છે. આમ, વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પુસ્તકમેળો એ શિક્ષણ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ વગેરેના પ્રચાર-પ્રસારનું અને આ થકી જ્ઞાન સમાજના નિર્માણ માટેનું મહત્ત્વપૂર્ણ માધ્યમ બની રહે છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના (તા. ૧ મે, ૧૯૬૦)ની સુવર્ણજયંતીની ઉજવણીના ઉપલક્ષ્યમાં વૈશ્વિક રીતે નવતર કાર્યક્રમ ‘વાંચે ગુજરાત’નું વર્ષ ૨૦૧૨ દરમિયાન વર્ષભેર આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઉજવણીના ભાગ તરીકે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા ‘અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળા’નું તા. ૧-૭ મે, ૨૦૧૨ દરમિયાન આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ અસ્ખલિત પરંપરામાં ૬૬૬ ‘અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળા’નું આયોજન ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કન્વેન્શન સેન્ટરમાં તા. ૧-૭ મે, ૨૦૧૭ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પૂર્વેના મેળાઓની તુલનામાં આ ‘પુસ્તકમેળો’ સવિશેષતઃ સાહિત્યિક – સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના દષ્ટિવંત આયોજન તથા તેના પ્રવેશ-માર્ગ અને પ્રવેશ-દ્વારના સુરુચિશીલ, દષ્ટિપૂત અને અર્થપૂર્ણ સુશોભનની દષ્ટિએ સ્મરણીય બની રહેશે. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ૧૦૦ વર્ષની ઉજવણીના મુખ્ય થીમ આધારિત આ પુસ્તકમેળાના પરિસરના પ્રવેશ-માર્ગમાં ગુજરાતીની ટૂંકી વાર્તાના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જકોના ફોટોગ્રાફ્સ અને તેની સાથે જે-તે સર્જકની નોંધપાત્ર કૃતિઓની યાદી સાથે સંતર્પક અનુભૂતિ કરાવતો પરિચય અને પ્રવેશ-દ્વારની બંને બાજુની દીવાલો ઉપર સર્જકોના ફોટોગ્રાફ્સ, સર્જકોની પસંદગીની સૂક્તિઓ – વચનામૃતનાં ટાંચણો વગેરે માટે આકર્ષક અને નયનરમ્ય રંગોની પસંદગી સૌંદર્યાન્વેષી દષ્ટિ સાથેની સજાવટની દષ્ટિએ પુસ્તકમેળો ખરા અર્થમાં દર્શનીય બની રહ્યો હોઈ અભિનંદનીય બની રહે છે. આ ઉપરાંત વાતાનુકૂલિત હવામાનની જાળવણી, ખાણીપીણીની સુચારુ વ્યવસ્થા, સ્ટોલ ગોઠવણીનું નયનરમ્ય સૂચના બોર્ડ વગેરે પ્રશસ્ય રહ્યું હતું.

અત્રે ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે નવી દિલ્હીના પ્રગતિ મેદાનમાં પ્રતિ બે વર્ષે (હવે પ્રતિ વર્ષે) યોજાતા ‘વિશ્વ

પુસ્તકમેળા’માં તૃતીય મેળા (૧૯૭૮)થી શરૂ કરી થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં સતત લીધેલ મુલાકાતના અનુભવે નોંધું છું કે આપણા આ છઠ્ઠા મેળાના પ્રવેશ-દ્વાર / માર્ગ જેવું અર્થપૂર્ણ સુશોભન ત્યાં કદાપિ જોવામાં આવ્યું નથી.

આ પુસ્તકમેળામાં પ્રદર્શિત પુસ્તકોના આકર્ષણની તુલનાએ આયોજિત કરવામાં આવેલ સાહિત્યિક – સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો ભારે મોટા આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યા હતા, પરિણામે આ મેળો ‘સાહિત્યોત્સવ’ બની રહ્યો. આ અન્વયે પ્રતિદિન લેખક સાથે સંવાદ અંતર્ગત જય વસાવડા, કાજલ ઓઝા વૈદ્ય, અંકિત ત્રિવેદી, ભવેન કચ્છી, ઉર્વિશ કોઠારી, પૂર્વી ઓઝા, શરદ ઠાકર વગેરે સાથેના વાર્તાલાપ; આપણી ટૂંકી વાર્તા અંતર્ગત ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, જયંત ખત્રી, ધૂમકેતુ, પન્નાલાલ, પેટલીકર, રા. વિ. પાઠક, ચુનીલાલ મડિયા વગેરે વાર્તાકારો વિશે વક્તવ્યો; ગુજરાતી પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ અંતર્ગત ‘આંગણિયાત’, ‘સોક્રેટિસ’, ‘ગુજરાતનો નાથ’, ‘પૂર્વાલાપ’, ‘સોરઠી સંતવાણી’ અને ‘કંકુ વિશે આસ્વાદક વક્તવ્યો’, મરીઝ શતાબ્દી વંદના; પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય, હેમંત ચૌહાણ અને ભીખુદાન ગઢવી દ્વારા ગીતો, ભજનો અને લોકગીતોની પ્રસ્તુતિ; કવિસંમેલન, યુવાનો માટે ફિલ્મ – કાવ્ય – ગઝલ – વાર્તા – નાટ્યલેખન વગેરે શિબિરો, સર્જકો વિશે દસ્તાવેજી ફિલ્મો, બાળકો માટે વિક્રમ સારાભાઈ કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર દ્વારા વૈજ્ઞાનિક કાર્યક્રમો, બાળપ્રવૃત્તિઓ અંતર્ગત ચિત્રસ્પર્ધા, વાર્તાકથન, બાળગીતો વગેરેનું આયોજન વિશેષ ધ્યાનાર્હ બની રહ્યું. આ બધા આયોજન પાછળ લાંબા સમયની સાધના અને કાર્યનિષ્ઠાનાં સહજમાં દર્શન થાય છે. આ માટે આયોજકો શત્ શત્ હાર્દિક અભિનંદનના અધિકારી બની રહે છે.

આ પુસ્તકમેળાનું આયોજન આગળ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અનેકવિધ રીતે ફળદાયી બની રહ્યું હોવા છતાં તેમાં ગ્રંથપાલો, અધ્યાપકો, જાગરૂક વાલીઓ – પ્રજાજનો, પ્રકાશકો, વિકેતાઓ અને જેમના માટે આ આયોજન કરવામાં આવ્યું છે તે સૌની હાજરી પાંખી રહી છે અને રહેતી આવી છે, તેમ જ અપેક્ષા મુજબનો લાભ થતો નથી, તેની પાછળ નીચે મુજબનાં કારણો જવાબદાર છે.

● અસહ્ય ગરમી, સરેરાશ ૪૨-૪૩ ડિગ્રીથી અધિક

તાપમાન, અમદાવાદ બહારના જિજ્ઞાસુઓ મેળાની મુલાકાત લેવા આતુર હોય તો પણ ન આવી શકે તેવી અંગ દઝાડતી ગરમી.

- શાળા / કોલેજો / યુનિવર્સિટીઓ / સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો વગેરે સંસ્થાઓના પ્રાપ્ત બજેટ માર્ચ માસના અંત સુધીમાં પૂરા કરવાનાં હોવાથી અને એપ્રિલથી શરૂ થતા નવા વર્ષ માટે તાત્કાલિક રીતે બજેટ ફાળવવામાં આવતું ન હોવાથી (મૌખિક અનુમતિનો પણ અભાવ) આ પુસ્તકમેળામાંથી ખરીદી શક્ય બનતી નથી.
- ઉપર દર્શાવેલ સંસ્થાઓમાં માર્ચના અંત સુધીમાં કે મહત્તમ ૧૫ એપ્રિલ સુધી જે-તે વર્ષનાં તેમ જ પૂર્વ પ્રકાશિત પુસ્તકો વિકેતાઓ દ્વારા જે-તે વિષયના અધ્યાપકો, આચાર્યશ્રીઓ, ગ્રંથપાલોને જાંગડથી કે અન્ય રીતે બતાવી દેવામાં આવતાં હોવાથી અને તેમાંથી પુસ્તક પસંદગી / ખરીદીનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ જતાં આ સમય બાદ તૂર્ત જ ભરાતા મેળામાં નવાં પુસ્તકો હોવાની સંભાવના નહિવત હોવાથી સંબંધિત પક્ષોને પુસ્તકમેળાનું આકર્ષણ રહેતું નથી.
- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વેકેશન હોવાથી બહારગામના વિદ્યાર્થીઓ વતનમાં પહોંચી જતા હોવાથી પુસ્તકમેળા માટે પરત થતા નથી.
- અધ્યાપકો પરીક્ષણ કાર્યમાં વ્યસ્ત યા પુસ્તકો જોવાના રસલોભની વૃત્તિ કે ઘટતી જતી વાચનપ્રીતિના અભાવના કારણે પુસ્તકમેળાની મુલાકાત મુનાસિબ ગણતા નથી.
- પુસ્તકોની ખરીદીનું પ્રમાણ સામાન્ય માત્રાનું રહેતું હોવાથી પ્રકાશકો / વિકેતાઓને પ્રદર્શનીનો બોજો અસહ્ય બની રહે છે.
- રાષ્ટ્રીય સ્તરના પ્રકાશકો ભાગ્યે જ હિસ્સો લેતા હોવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના પ્રકાશકોની ઉપસ્થિતિની અપેક્ષા અસ્થાને બની રહે છે.
- ભાગ લેનાર પ્રકાશકો / વિકેતાઓ દ્વારા - કેટલાક અપવાદો બાદ કરતાં - પ્રાય: પોપ્યુલર, મનોરંજનાત્મક કે બાળકો / કિશોરો માટેનાં પુસ્તકો પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં બહુવિધ વિદ્યાશાખાઓનાં સ્તરીય પુસ્તકોનો અભાવ.

- કોલેજો / યુનિવર્સિટી / સંશોધન સંસ્થાઓ માટે ઉપયોગી બની રહે તેવાં નવાં તાજાં સંશોધનક્ષમ પુસ્તકોનો પ્રાય: અભાવ. ક્વચિત્ કોઈ પ્રકાશક / વિકેતા પાસે આ પ્રકારનાં પુસ્તકો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં હોય તો તે વર્ષો પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલાં જોવા મળ્યાં છે, પરિણામે આ સ્તરની સંસ્થા માટે સાવ સામાન્ય એક લાખ રૂપિયા જેટલી રકમનાં પુસ્તકોની ખરીદી પણ શક્ય બની નથી.
 - ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતા, ભાષા નિયામકની કચેરી, પ્રિન્ટિંગ અને પ્રકાશન વિભાગ વગેરે વિવિધ વિભાગો દ્વારા પ્રકાશિત ઘણાં મૂલ્યવાન પુસ્તકોનો આ મેળામાં અભાવ જોવા મળ્યો.
 - રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓનાં પ્રકાશનોના સ્ટોલનો સદંતર અભાવ.
 - નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્હી કે જેના સહયોગમાં આ પુસ્તકમેળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે તેના એક નાનકડા સ્ટોલમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલાં તેનાં પ્રકાશનો પણ અપર્યાપ્ત માત્રામાં જોવા મળ્યાં. અને તેમાં પણ પ્રાય: હિન્દી અને ગુજરાતી પ્રકાશનોને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું.
 - રાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળામાં સાહિત્ય અકાદેમી, નવી દિલ્હી તથા અન્ય અકાદેમીઓ, રાજ્યોની અકાદેમીઓ, ભારત સરકારનાં વિવિધ મંત્રાલયો / વિભાગો દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકો ખાસ પ્રદર્શિત કરવાં જોઈએ, જેનો અહીં સદંતર અભાવ જોવા મળ્યો.
 - આ પુસ્તકમેળાના ૧૭૨ સ્ટોલ પૈકી થોડાક ખાલી, તો ઘણા સ્ટોલ કોઈ મોટા પ્રકાશક / વિકેતાઓએ એકથી અધિક સ્ટોલ - કેટલાકે ૫ કે ૬ સ્ટોલ રાખેલા, પરિણામે ભાગ લેનાર પ્રકાશક / વિકેતાઓની સંખ્યા ૧૭૨ નહીં, પણ તેથી ઘણી જ ઓછી. તેથી ૧૭૨ સ્ટોલનો આંક ભ્રામક બની રહે છે.
- આ પુસ્તકમેળાનો છેવાડાનો વ્યક્તિ - End User - પણ મહત્તમ લાભ લઈ શકે તે હેતુને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને આયોજન કરવા સંબંધી સૂચનો :

- સૌપ્રથમ તો આ મેળાનું આયોજન ગુજરાત રાજ્યના સ્થાપના દિન - ગુજરાત ગૌરવ દિનની ઉજવણી નિમિત્તે તારીખ ૧થી ૭ મે દરમિયાન કરવામાં આવે છે તે ઉપર દર્શાવેલી વાસ્તવિકતાઓને ધ્યાને લેતાં આયોજનના સમયમાં પુનર્વિચારણા અનિવાર્ય બની રહે છે. અને તેથી જ અસહ્ય તાપમાન કે બજેટ કે નવાં પ્રકાશનોનો અભાવ વગેરે બાબતોને ધ્યાને લેતાં નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી માસ સુધી કોઈ પણ અનુકૂળ સપ્તાહ દરમિયાન તેનું આયોજન કરવું જોઈએ.
- શું કોઈ પણ રીતે ઉપયુક્ત નહીં તેવા સમયે પુસ્તકમેળાનું આયોજન કરવાથી ગુજરાત રાજ્યના સ્થાપના દિનની કે ગુજરાત ગૌરવની કાયમી સ્મૃતિ પ્રજા માનસમાં જાળવી રાખી શકાશે ખરી ?
- સુવર્ણજયંતી, શતાબ્દી ઉજવણી વગેરે ઉજવણીઓ આખા વર્ષ સુધી ઊજવી શકાય તો સ્થાપના દિનની ઉજવણીનું સપ્તાહ બધી જ રીતે પ્રતિકૂળ એવા સમયે કરવાથી શું પ્રતિફલિત કરી શકાશે ? હા, એક નિર્ધારિત કાર્યક્રમ પૂરો કર્યો તેના વ્યર્થ સંતોષીને ઓડકાર અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન કે જે-તે નીતિ નિર્ધારકો લઈ શકે છે.
- શું રાજ્યના સ્થાપના દિનની ઉજવણી તે જ દિવસે માત્ર પુસ્તકમેળાથી જ કરી શકાય ? અન્ય અનુકૂળ કાર્યક્રમો ન વિચારી શકાય ?
- આચાર્યશ્રીઓએ સ્વયં તેમ જ ગ્રંથપાલો / શિક્ષકો / અધ્યાપકોને ખાસ ફરજ ઉપરની રજા આપીને પુસ્તકમેળાની મુલાકાત લેવા મોકલવા જોઈએ. તેમ જ તેમના વિષય ક્ષેત્રનાં પુસ્તકો પસંદ કરવાની / ખરીદવાની નિયમને આધીન ખાસ સત્તા આપવી જોઈએ, તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને તેની મુલાકાત લેવા ખાસ અભિપ્રેરિત કરવા જોઈએ. આ બાબતનો સદંતર અભાવ પ્રવર્તતો હોવાથી વ્યાપક રીતે શિક્ષણના હિતમાં ખાસ ધ્યાન દઈ અમલીકૃત કરવાની તાત્તી જરૂરિયાત છે.
- Vibrant Gujaratના આયોજન સમયે રાજ્ય સરકારના સંબંધિત વિભાગો દ્વારા રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પ્રદર્શનની

મુલાકાતે ફરજિયાત લઈ આવવા આદેશો કરવામાં આવે છે અને તેના પાલન અર્થે વિદ્યાર્થીઓને વિનામૂલ્યે ખાસ બસોમાં અન્ય જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડીને લાવવામાં આવે છે તે રીતે પુસ્તકમેળાની મુલાકાત માટે પણ આદેશો આપવા જોઈએ. યાદ રહે કે આ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતને ક્રિયાશીલ / ગતિશીલ રાખવામાં લાંબા ગાળે મહત્ત્વપૂર્ણ અને નિર્ણાયક બની રહેશે. આ ઉપરાંત પ્રસંગોપાત્ત અનેકવિધ સરકારી કાર્યક્રમોમાં દૂર દૂરનાં અંતરિયાળ ગામડાંઓમાંથી પણ પ્રજાજનોને ખાસ વ્યવસ્થાથી લાવવામાં આવે છે તે રીતે પુસ્તકમેળાને પણ ખાસ સરકારી કાર્યક્રમની શ્રેણીમાં મૂકવો જોઈએ.

- ગાંધી જયંતીના દિવસોમાં ખાદીની ખરીદી ઉપર રાજ્ય સરકાર દ્વારા ખાસ વળતરની યોજના અમીલકૃત કરવામાં આવે છે તેમ પુસ્તકમેળામાંથી પુસ્તક ખરીદી માટે ખાસ વળતરની યોજના ગ્રંથ સંસ્કૃતિના પ્રચાર-પ્રસાર માટે પ્રોત્સાહક બની રહેશે.
- પ્રકાશકો / વિકેતાઓ પોતાનાં પ્રકાશનોની ખરીદી ઉપર ગ્રંથાલયોને ૨૦ ટકા કે તેથી વધુ કમિશન આપતાં હોય છે ત્યારે આ લાભ વ્યક્તિગત ખરીદી ઉપર પણ આપવામાં આવે તો પુસ્તકોનું વેચાણ વધી શકે. (જોકે વિકસિત દેશોમાં પુસ્તકોની વ્યક્તિગત ખરીદી ઉપર કમિશન આપવાની કોઈ જ પ્રથા નથી. અર્થાત્ મૂળ કિંમતે જ ખરીદવાનાં હોય છે.)
- પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ અને વાચનપ્રીતિના પ્રોત્સાહન અર્થે પુસ્તકમેળામાં પ્રકાશકો / વિકેતાઓને કોઈ ચોક્કસ નિયમોને આધીન સ્ટોલોની ફાળવણી વિના મૂલ્યે કરવામાં આવે તો રાજ્યના અને દેશભરના ઘણા પ્રકાશકો / વિકેતાઓ ભાગ લઈ શકે. આ મેળામાં ભાગ નહીં લેવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે ઘણાખરા ક્રિસ્ટાઓમાં મેળામાં ભાગ લેવા પાછળ થતા કુલ ખર્ચના જેટલી રકમનાં પુસ્તકોનું વેચાણ પણ થતું હશે કે કેમ ? અને કદાચ વધુ વેચાણ થતું હશે તો કોઈક અપવાદ બાદ કરતાં તે આવક અને

ખર્ચ સરભર થાય તેટલું હશે ?

- કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનાં વિવિધ મંત્રાલયો / વિભાગો દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકોના સ્ટોલ ફરજિયાતપણે હોવા જોઈએ અને તે પણ ઉપલબ્ધ બધાં જ પુસ્તકો સાથે.
- રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના ખ્યાતિપ્રાપ્ત પ્રકાશકો / વિકેતાઓ આ મેળામાં ભાગ લે તે માટે ખાસ પ્રોત્સાહક યોજનાઓ તૈયાર કરવી જોઈએ.
- અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને આ પુસ્તકમેળાનું એક ક્રિયાકાંડ 'કેલેન્ડર ઇવેન્ટ' તરીકે આયોજન ન કરતાં તેના લાભાર્થીઓ – stack holders – (પ્રકાશકો / વિકેતાઓ, પ્રજાજનો, ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો, સાહિત્યકારો વગેરે) પાસેથી આ મેળાના આયોજન વિશે ખાસ સર્વેક્ષણ હાથ ધરીને તેનાં પરિણામોને મદદ નજર રાખીને આયોજન કરવાની સાથે-સાથે નવી દિલ્હી, કોલકતા વગેરે સ્થળોએ યોજાતા પુસ્તકમેળાઓ અમદાવાદના પુસ્તકમેળાની તુલનાએ કેમ વધુ લોકપ્રિય અને વધુ ઉપયોગી / સાર્થક બની રહ્યા છે તેનાં કારણોની તપાસ અને તેનાં પરિણામોનું અમલીકરણ પુસ્તકમેળાના આયોજનને વધુ સાર્થક દિશા પૂરી પાડશે.

સમગ્રતયા જોતાં પુસ્તકમેળાના તથા તેની સાથે દષ્ટિપૂત અને સુરુચિશીલ આયોજિત સાહિત્યિક કાર્યક્રમોના આયોજન પાછળનો મૂળભૂત હેતુ રાજ્ય / રાષ્ટ્રની પ્રજાને ગ્રંથસંસ્કૃતિથી લાભાન્વિત કરવાનો રહ્યો છે. અને તેથી જ આ પાછળ કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. હકીકતમાં આ ખર્ચ નથી, પરંતુ જ્ઞાન આધારિત સમાજના નિર્માણ માટેનું મૂડીરોકાણ છે. પરંતુ નિર્દિષ્ટ ઉદ્દેશ અને જેમના માટે આયોજન કરવામાં આવે તે સૌ ઉપર દર્શાવેલી વાસ્તવિકતાઓના કારણે સહભાગી થઈ શકતા નથી કે લાભ લઈ શકતા નથી, પરિણામે તેનું અપેક્ષિત વળતર મળતું નથી. સંભવ છે કે આયોજકો આટલા લાખ વ્યક્તિઓએ પુસ્તકમેળાની મુલાકાત લીધી અને અમુક લાખ પુસ્તકો ખરીદાયાં તેના આંકડાથી ગર્વપૂર્વક સંતોષ અનુભવતા હશે, પરંતુ જો આ પુસ્તકમેળો નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી માસ દરમિયાન આયોજિત કરવામાં આવે તો તેના બહુવિધ લાભાર્થીઓની સંખ્યાનો આંકડો ઘણો મોટો હશે અને વાતાનુકૂલિત પ્રદર્શન ખંડ વગેરે માટે થતા ખર્ચમાં પણ ઘટાડો થશે એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી 'એન. ટી. આર અવોર્ડ – ૨૦૧૭'થી અલંકૃત

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જક ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીને એન. ટી. આર. વિજ્ઞાન ટ્રસ્ટનો ૧૧મો અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પુરસ્કાર રવીન્દ્ર ભારતી સભાગૃહ, હૈદરાબાદમાં તા. ૨૭ મે, ૨૦૧૭ના રોજ મેનેજિંગ કમિટીના અધ્યક્ષ અને તેલંગાણા રાજ્યના સલાહકાર ડૉ. સી. વી. રમણના વરદહસ્તે એનાયત કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે જસ્ટિસ નરસિંહ રેડ્ડી, જસ્ટિસ શિવશંકર અને અન્ય મહાનુભાવોએ પ્રસંગોચિત ઉદ્બોધનો કર્યા હતાં. આ અવોર્ડ અન્વયે સ્મૃતિચિહ્ન, સુવર્ણચંદ્રક, શાલ, સન્માનપત્ર અને એક લાખ રૂપિયા અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. ઉલ્લેખનીય છે કે એન. ટી. રામરાવના જીવન અને કાર્ય પરના દળદાર બે ગ્રંથોનાં સર્જક ડૉ. લક્ષ્મીપાર્વતીએ સને ૨૦૦૬માં આ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી હતી. આ અવોર્ડ આ પૂર્વે એસ. એલ. ભૈરવ્વા, (કન્નડ) સોમસુન્દરમ્ (તેલુગુ), કે. સચ્ચિદાનંદનમ્ (મલયાલમ), મહાશ્વેતા દેવી (બંગાળી), સી. નારાયણ રેડી (તેલુગુ), અશોક મિત્રન (તમિળ), મનોજ દાસ (ઉડિયા), કાલિપટ્ટનમ્ રામારાવ (તેલુગુ) અને જિલાની બાનુ (ઉર્દૂ)ને એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. ઉલ્લેખનીય છે કે આપણા આ ગૌરવશીલ સર્જક આ પૂર્વે જ્ઞાનપીઠ અવોર્ડ, સાહિત્ય અકાદમી – નવી દિલ્હી દ્વારા ફેલોશિપ, મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન પુરસ્કાર, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, સાહિત્ય અકાદમી – નવી દિલ્હી, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વગેરે બહુમૂલ્ય ૧૫થી અધિક અવોર્ડોથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે.

ટૉલ્સ્ટૉયનો ગૃહત્યાગ

મોહનલાલ પટેલ

ઈ. સ. ૧૯૧૦ના ઓક્ટોબર મહિનાની ૨૮મી તારીખની વહેલી સવારે ટૉલ્સ્ટૉયે ગૃહત્યાગ કર્યો.

એ વખતે એમની વય ૮૨ વર્ષની હતી.

એમના ગૃહત્યાગની વાત એમણે પોતાની ડાયરીમાં આ પ્રમાણે લખી છે : “... એકાએક ગૃહત્યાગનો મેં નિર્ણય લીધો. મેં એના (એમનાં પત્ની સોફિયા)ને પત્ર લખ્યો. એ પછી અત્યંત જરૂરી હતી એ ચીજો પેક કરવા માંડી. સવારે પાંચ વાગ્યે બધું એકઠું કરી લીધું. અને હું ઘોડા તૈયાર કરવાની સૂચના આપવા તબેલા તરફ ગયો. રાત્રિનો ઘોર અંધકાર હતો. રસ્તે થાપ ખાતાં ખાતાં હું ઝાડી ઝાંખરાંમાં ભરાયો, ઉઠરડા પડ્યા, ઝાડ સાથે ભટકાયો, વાગ્યું. હેટ ખોવાઈ, પાછી ન મેળવી શક્યો. આમાંથી નીકળીને ઘેર પાછો ગયો, બીજી હેટ લીધી અને એક નાનું ફાનસ લઈને ફરીથી તબેલા સુધી પહોંચ્યો અને ઘોડા તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો. હું ધ્રૂજતો હતો. કોઈ પાછળ-પાછળ આવી પહોંચશે એવી ભીતિ હતી. છેવટે અમે નીકળી ગયા. ગમે તે મિનિટે એ (સોફિયા) આવી પહોંચશે એમ લાગ્યા કરતું હતું... એના માટે અનુકંપાની લાગણી પ્રગટી. પણ મારે કરવું જોઈતું હતું એ મેં કર્યું હતું... અમે ઓપીનાયા પહોંચ્યા. રાત્રે હું ઊંઘ્યો નહોતો અને કાંઈ ખાધું નહોતું છતાં મારી તબિયત સારી હતી. ગોર્બોચેવોથી અમારી મુસાફરી ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં શરૂ થઈ. ડબ્બામાં કામદારોની ભીડ હતી. મુસાફરી માહિતીદાયક અને મજાની હતી...”

ટૉલ્સ્ટૉયના ગૃહત્યાગની વાત એમનો સાથ કરનાર ડી. માકોવિટ્સ્કી આ પ્રમાણે કરે છે : “૨૮મી ઓક્ટોબરની વહેલી સવારે ત્રણ વાગ્યે લીવ નિકોલાયવિચે (ટૉલ્સ્ટૉયે) મને જગાડ્યો. એમના હાથમાં મીણબત્તી હતી અને એમણે પગમાં સ્લીપર અને શરીર ઉપર ડ્રેસિંગગાઉન પહેરેલાં હતાં. ચહેરો ક્ષુબ્ધ અને વેદનાભર્યો છતાં દૃઢ હતો. એમણે મને કહ્યું, “મેં ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તારે મારી સાથે આવવાનું છે. સોફિયા અને આન્દ્રેયેવ્નાને જગાડવાની નથી. આપણે ઝાઝી વસ્તુઓ લેવાની નથી. જે અત્યંત જરૂરી છે એ જ લઈશું... અને એ ઝડપથી સીડીઓ ઊતરીને

કોચમેનની ઓરડી તરફ ભાગ્યા.”

પછી એ મુસાફરી વિશે એ લખે છે : “અમે ગોર્બોચેવો પહોંચ્યા. રસ્તે લીવ નિકોલાયવિચે કહ્યું જ હતું કે આપણે ગોર્બોચેવોથી થઈ કલાસમાં મુસાફરી કરીશું. અમારો સામાન ટ્રેનમાં ફેરવવામાં આવ્યો. ટ્રેન ગુડ્ડા અને પેસેન્જર એમ મિશ્ર હતી. એમાં થઈ કલાસનો એક જ ડબ્બો હતો. ડબ્બાના કમ્પાર્ટમેન્ટ સાંકડા હતા. હવા તમાકુની વાસથી સંપૂર્ણ હતી. લીવ નિકોલાયવિચ બહાર પ્લેટફોર્મ ઉપર ગયા. સોટીનો આધાર લઈને એક ફોલ્ડિંગ સીટ ઉપર બેઠા. પોણો કલાક સુધી તો એ સોટીનો આધાર લઈને બેસી રહ્યા. પછી એક પાટલી ઉપર આડા થયા. ત્યાં તો નવા ઉતારુઓનું એક ટોળું ધસી આવ્યું. એ લોકો માર્ગમાં ઊભા રહ્યા. એમને જગ્યા આપવા માટે લીવ નિકોલાયવિચ બેઠા થયા. પછી સૂતા જ નહિ. મુસાફરીના બાકીના ચાર કલાક પ્લેટફોર્મ પર બેઠા-બેઠા જ તેમ જ ઊભા રહીને એમણે પસાર કર્યા. માર્ગમાં લીવ નિકોલાયવિચને શરદી થઈ ગઈ. માંદા પડી ગયા અને એસ્ટાપોવો સ્ટેશને ઊતરીને પથારીનું શરણ લેવું પડ્યું. ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તર ખૂબ માયાળુ હતા એમણે પોતાનું નિવાસસ્થાન લીવ નિકોલાયવિચને હવાલે કરી દીધું...”

એક પત્રકાર દ્વારા ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબને સારી ઘટનાની જાણ થઈ અને તરત જ ટૉલ્સ્ટૉયનાં પત્ની સોફિયા, એમના પુત્રો તથા પુત્રી તાત્યાના લ્વોવ્ના એક એક્સપ્રેસ ટ્રેનમાં બેઠા અને એસ્ટાપોવો સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં.

ટૉલ્સ્ટૉયે ઘર અને જાગીર છોડ્યાં એમ કહેવા કરતાં એમણે યાસ્નાયા પોલ્યાના છોડ્યું એમ કહેવું એમની લાગણી સાથે વધારે સુસંગત ગણાશે. આ ત્યાગના કારણે પાછળ યાસ્નાયા પોલ્યાના ગામ, એના ખેડૂતો અને બાળકો પ્રત્યેની મમતાએ ઘણો ભાગ ભજવ્યો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયની જાગીર યાસ્નાયા પોલ્યાના ગામની હદમાં ઘણા મોટા વિસ્તારમાં હતી. આ જાગીરમાં જ રહેવાના વિશાળ મકાનની આજુબાજુમાં એશ, ઓક, સ્પ્રુસ, બર્ચ વગેરે વૃક્ષોનાં જંગલો હતાં. જાગીરના વિસ્તારોમાં હિમગૃહો,

જંગલનિવાસી, તબેલા, ગાડી માટેનું મકાન, કોચમેનનું રહેઠાણ, કોઠાર, સ્નાનગૃહ, ગ્રીન હાઉસ, અતિથિગૃહ, નોકરોનાં નિવાસસ્થાન, નોકરોનું રસોડું, બ્રેડ તૈયાર કરવા માટેનું અલગ રસોડું, (બેકરી), રિસર્ચ લાઇબ્રેરી, સંગ્રહસ્થાન, જુદાજુદા પ્રકારના વૃક્ષોની કુંજોમાં પેવેલિયનો વગેરે હતાં. આ વિશાળ જાગીરના પ્રવેશદ્વાર રૂપે વૈભવના પ્રતીકરૂપ બે બુરજ હતા. એમાં સંત્રીઓ રહેતા. અહીંથી જાગીર ઉપરનાં જુદાં-જુદાં સ્થળોને જોડતા માર્ગો બાંધેલા હતા. જે ચૈકી એક રસ્તો જાગીરમાંનાં ત્રણ તળાવો તરફ જતો હતો. આ તળાવો ઉનાળામાં નહાવા માટે અને શિયાળામાં એમની સપાટી ઠરી જાય ત્યારે સ્કેટિંગ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા.

ટોલ્સ્ટોયે ગૃહત્યાગ કેમ કર્યો ? એમણે આ જાગીર ત્યજી કેમ દીધી ? એવું તે શું બન્યું કે ૮૨ વર્ષની ઉંમરે એમને ઘર અને સ્થળ છોડવાં પડ્યાં ?

કેટલાક લોકો કારણોનો બધો ભાર ટોલ્સ્ટોયની પત્ની સોફિયાના માથે નાખે છે. પણ આ માન્યતા સંપૂર્ણ સાચી નથી. જો એમ જ ગણવું હોય તો એ કારણની ભાગીદારીમાં એમના પુત્રો, પુત્રીઓ અથવા આખા કુટુંબને ભેળવવું જોઈએ અને ખુદ ટોલ્સ્ટોયને પણ એના કારણરૂપ ગણવા જોઈએ. ગૃહત્યાગ માટેના જે સંજોગો ઊભા થયા તેમાં ટોલ્સ્ટોય પોતે પણ એક રીતે જવાબદાર હતા.

ગૃહત્યાગના સંજોગો તપાસતાં પહેલાં સોફિયાના વ્યક્તિત્વ વિશે જાણી લેવું જોઈએ. ટોલ્સ્ટોયની સુખાકારી માટે સોફિયાએ ઘણાં વર્ષો સુધી ઘણો શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. ઊંચી, ઘાટીલી, સુંદર, મજબૂત બાંધાવાળી અને તેજીલી કાળી આંખોવાળી આ સ્ત્રી હંમેશાં કોઈ ને કોઈ કામમાં વ્યસ્ત રહેતી. જાગીરના વિશાળ સંકુલનો વહીવટ એના હસ્તક હતો. અને એ વહીવટી ઘણી કુશળતાથી એ કરતી. હિસાબ-કિતાબ એ રાખતી. ટોલ્સ્ટોયનાં લખાણોના પ્રકાશન અંગેનું કામકાજ પણ એ સંભાળતી. બાળકોનાં કપડાં એ જાતે સીવતી અને ટોલ્સ્ટોયનો સાદો વેશ પણ એ સીવી દેતી. સવારે હિસાબ લખ્યા પછી ઘરનું રાચરચીલું વ્યવસ્થિત કરી લેતી. અસ્તવ્યસ્ત પુસ્તકો બરાબર ગોઠવી દેતી. કોફી પીધા પછી જાગીરના માર્ગો પર નીકળતી. આ ગાળા દરમિયાન ક્યારેક તો એ તૈલચિત્રો માટે તળાવ, વૃક્ષવૃંથો, ઘાસ, ફૂલ, ઘર વગેરેનાં રેખાંકનો કરી લેતી. ક્યારેક પોતાના કેમેરામાં સુંદર દૃશ્યો ઝડપી લેતી. ઘેર આવ્યા પછી ટોલ્સ્ટોયનાં છપાતાં પુસ્તકોનાં પ્રૂફ સુધારવા બેસી જતી. સાંજનો સમય એ ટોલ્સ્ટોયની હસ્તપ્રતો

અસંખ્ય છેકછાક અને ઉમેરણોવાળી હોય એટલે આ કામ કરવામાં આંખો તાણવી પડતી. આ કંટાળાભર્યું કામ એ મોડી રાત સુધી જાગીને પણ પાર પાડતી. એક દિવસની એની ડાયરીમાં આવી નોંધે છે : “અત્યારે બે વાગ્યા છે અને મેં ઉતારો કરવાનું બધું કામ પૂરું કર્યું છે. ભયંકર કંટાળાજનક અને અઘરું કામ ! મોટા ભાગે તો આજે મેં લખ્યું છે એ બધું આવતીકાલે લીવ નિકોલાયવીચ છેકી કાઢશે અને નવું જ લખશે. કેવો ધીરજવાન અને શ્રમ ઉઠાવનાર (આદમી) છે ! આશ્ચર્યજનક !”

પી. સારગેયેન્કોએ સોફિયા વિશે લખ્યું છે : “એ એના પતિના કાર્યમાં કલાકોની જહેમત ઉઠાવીને ઉમળકાપૂર્વક રક્ષા કરે છે. જરા પણ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે લીવ નિકોલાયવીચ કામમાં હોય ત્યારે રાજાને પણ પ્રવેશ માટે મનાઈ ફરમાવવાની કાળજી રાખીને એ એના કાર્યમાં દખલ ન કરવા દે. આ બાબતમાં લીવ નિકોલાયવીચને એની પત્નીના રૂપમાં જે વફાદાર અંગરક્ષક મળ્યો છે એવો ભાગ્યે જ કોઈ રશિયન લેખકને મળ્યો હોય !”

મેક્સિમ ગોર્કીએ સોફિયાના કાર્યને બિરદાવતાં આવું કહ્યું હતું – મહાન માણસોને મળવા માનવટોળાં ઊભરાતાં હોય છે. ટોલ્સ્ટોયને પણ અનેક માણસો મળવા આવતા હતા. ટોલ્સ્ટોયની ઊતરતી વય હતી એટલે એમના ચિત્તની શાંતિ જળવાય તે ઘણું જરૂરી હતું. આથી સોફિયા પોતાના પતિની શાંતિ માટે ઘણા માણસોને દૂર રાખતી. સોફિયા માટે એ સંજોગો કસોટીરૂપ હતા, પણ સોફિયા એમાંથી સારી રીતે પાર ઊતરતી. ગોર્કીના મત પ્રમાણે સોફિયા ટોલ્સ્ટોયની સૌથી નિકટની મિત્ર, પત્ની, ટોલ્સ્ટોયનાં ઘણાં બાળકોની માતા, ઘરની અધિષ્ઠાત્રી... વગેરે ઘણું-ઘણું હતી. આ બધા પ્રકારની જવાબદારી સફળતાપૂર્વક સંભાળવી એ અત્યંત કપરું કાર્ય હતું. વળી, ટોલ્સ્ટોય જેવા મહાન દાર્શનિક સર્જકની સાથે અનુકૂળ થવું એ પણ કંઈ સહેલી વાત નહોતી. સોફિયાએ એ બધું નિભાવ્યું હતું.

સોફિયામાં શૂરાતન પણ કંઈ ઓછું નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૦૧ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે ચર્ચની ધાર્મિક કાઉન્સિલ (Holy Synod) તરફથી ટોલ્સ્ટોયને ચર્ચના દુશ્મન ગણીને બહિષ્કૃત કરવામાં આવ્યા. (આ ધાર્મિક બહિષ્કારને કારણે મૃત્યુ વખતે કોઈ પાદરી હાજર ન રહે અને દફનક્રિયા વખતે પણ ચર્ચ તરફથી કોઈ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં ન આવે.) ટોલ્સ્ટોયના આ બહિષ્કારની જાહેરાત પછી માર્ચ મહિનાની ૨૪મી તારીખનાં વર્તમાનપત્રોમાં

સોફિયાએ આ બહિષ્કારને તિરસ્કારતાં નિવેદનો કર્યાં અને એણે એટલે સુધી કહ્યું કે પોતાના પતિના મૃત્યુ પછીની ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે કોઈ ને કોઈ નીડર અને હિંમતવાન પાદરી જરૂરી મળી રહેશે, જે સાચા અને કરુણાનિધાન પરમેશ્વર સમક્ષ દફનક્રિયા માટેનો વિધિ પાર પાડશે. આવો કોઈ પાદરી નહીં મળે તો રુચ્છત દ્વારા પણ કોઈ પાદરી મળી રહેશે.

ટોલ્સ્ટોયે ગૃહત્યાગ કર્યો એ રાત્રે એમણે સોફિયાને પત્ર લખ્યો હતો જેમાં એમણે ગૃહત્યાગની અનિવાર્યતા વિશેની કેટલીક વિગતો લખી હતી. એ પછી ગૃહત્યાગ બાદ માર્ગમાં એક પત્ર લખ્યો હતો. એમાં એમણે સોફિયાને લખ્યું હતું, “... હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું એ નહીં કહું, કારણ કે મારા અને તારા માટે જુદાં થવાનું હું અનિવાર્ય માનું છું – એવું ન માનતી કે હું તને નથી ચાહતો તેથી ઘર છોડ્યું છે... હું તને મારા પૂરા હૃદયથી ચાહું છું અને તારા માટે એટલી જ અનુકંપા ધરાવું છું. પણ હું ઘર ત્યાગવા સિવાય રહી શકતો નથી. અલવિદા, પ્રિય સોન્યા, પરમેશ્વર તને સહાય કરે, જીવન એ કોઈ ઠણે નથી અને એને આપણી મરજી મુજબ ફેંકી દેવાનો આપણને અધિકાર પણ નથી. વળી, એને સમયફલકના આધારે મૂલવવું એ પણ ઉચિત નથી. હવે આપણા માટે જીવવાના જે મહિના બાકી રહ્યા છે તે, આપણે અત્યાર સુધી જે વર્ષો જીવ્યાં તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વના છે અને તે સારી રીતે જીવવા જોઈએ...”

ટોલ્સ્ટોય અને સોફિયા ઘણાં વર્ષો સુધી સાથે રહીને જીવ્યાં અને એવું તે શું બન્યું, અથવા એવા તે કયા સંજોગો ઊભા થતા ગયા કે આટલી જૈફ ઉંમરે ટોલ્સ્ટોયને ગૃહત્યાગ કરવો પડ્યો ?

ઈ. સ. ૧૮૫૯માં ટોલ્સ્ટોયે પોતાની જાગીર ઉપર યાસ્નાયા પોલ્યાના ગામનાં બાળકો માટે શાળા શરૂ કરી હતી. એ વખતે એમની ઉંમર ૩૧ વર્ષની હતી. બાળકો લગભગ આખો દિવસ ટોલ્સ્ટોય સાથે ગાળતાં હતાં. દિવસે ભણતાં, સાંજે રમતાં અને મોડી રાત સુધી એમના મકાનની ટેરેસ ઉપર ધમાચકડી કરતાં.

સ્કૂલ શરૂ કર્યા પછી એકાદ અઠવાડિયે ટોલ્સ્ટોયે છોકરાંઓને કહ્યું : “તમારે મને યોર એક્સલન્સી કહીને બોલાવવો નહીં મારું નામ લીવ નિકોલાયવીચ છે.”

એ પછી એક દિવસ ટોલ્સ્ટોયે આ બાળકોને કહ્યું : “મેં કંઈ નવું વિચાર્યું છે. એ તમને કહીશ. બોલો સાંભળવું છે ?”

ટોલ્સ્ટોયે કહેવા માડ્યું : “આ બધી મિલકત અને જાગીર છોડી દેવા માગું છું. મારે અમીરપણું ત્યજી દેવું

છે અને ખેડૂત બની જવું છે. ગામને છેડે ઝૂંપડી બાંધીને રહેવું છે. ગામડાની કોઈ છોકરીને પરણવું છે અને ખેતીનું બધું કામ કરવું છે.”

“તમે એમ કરશો પછી તમારી આ બધી જાગીરનું શું ?”

“મારી જાગીર ? એ બધું આપણે વહેંચી લઈશું. એને સૌની સહિયારી બનાવી દઈશું... આપણે સૌ સરખા જમીન માલિકો બનીશું...”

મિલકતની માલિકી બાબતની ટોલ્સ્ટોયની ઉદાસીનતા ભવિષ્યમાં આવી પડનારી ગૃહત્યાગની ઘટનાના પાયારૂપ છે. ટોલ્સ્ટોયની ભાવના ગમે તે હોય, પણ વૈભવમાં આળોટવા ટેવાયેલાં કુટુંબીઓને આ ભાવના ક્યાંથી રુચે ? ટોલ્સ્ટોયની બાબતમાં આ આદર્શ જ કુટુંબકલેશનું કારણ બન્યો હતો.

ગરીબ, પિડાયેલાં, દુણાયેલાં માનવીઓને જોઈને ટોલ્સ્ટોયના હૈયામાં કરુણા ઊભરાતી હતી. એ કરુણા કેટલી હદ સુધીની હતી એ તો તેમની શાળામાં આવતાં બાળકોને જોઈને એમને થતી લાગણી પરથી બરાબર સમજાય એવું છે. એમણે લખ્યું હતું, “જ્યારે હું શાળામાં પ્રવેશ કરું છું ત્યારે ચમકતી આંખોવાળા અને મુખ પર દિવ્ય પ્રસન્નતાવાળાં બાળકોને સાવ ફાટેલાં કપડાંમાં ગંદી હાલતમાં જોઉં છું ત્યારે પાણીમાં ડૂબતા માણસને જોઈને જે ભયાનક લાગણીઓ થાય એવી લાગણી અનુભવું છું.”

ટોલ્સ્ટોયની આ લાગણી માત્ર બાળકો પૂરતી મર્યાદિત નહીં, પણ યાસ્નાયા પોલ્યાના ગામના સર્વ ખેડૂત સુધી પહોંચતી હતી. તેમાંથી એ ગામના માણસોને સર્વે પ્રકારે મદદરૂપ થવા તત્પર રહેતા.

આસપાસના ખેડૂતોની ગરીબી જોઈને એમનું હૈયું અનુકંપાથી હલી ઊઠતું. એક દિવસની ડાયરીમાં એમણે લખ્યું હતું : “માત્ર કપરી ઠંડી અને ભૂખમરાથી પોતાનું જીવન બચાવવા માટે જ કમરતોડ કામ કરતાં માણસો જોયાં છે. હું જે વૈભવભર્યું જીવન જીવી રહ્યો છું એથી અંતઃકરણમાં પારાવાર સંતાપ અને ઘોર નિર્વેદ થયા અને મેં ભોજન લીધું નહિ.

જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પણ પૂરી પામ્યા વિના, કઠોર મહેનત કરતા માનવીઓ વચ્ચે, વૈભવ અને વિલાસથી ભર્યુંભર્યું જીવન જીવવામાં મારો સંતાપ અદકેરો અને હતાશાભર્યો બની રહ્યો છે. ચારેબાજુએ વ્યાપ્ત ગરીબી અને અમારા વૈભવનો અતિરેક આ અસમાનતા હું દૂર કરી શકતો નથી એને કારણે હું પારાવાર થકાવટ અને સંતાપ અનુભવી રહ્યો છું.”

ઘરના લોકો ઠાઠમાઠવાળાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ બનીને રૂપાનાં વાસણોમાં દસ-દસ પ્રકારની વાનગીઓ આરોગે, આઈસક્રીમ ખાય, ચાકરો એમના હુકમો ઉઠાવવા દોડાદોડ કરે એ પરિસ્થિતિ ટોલ્સ્ટોયને પારાવાર અસંતોષ આપી રહી હતી.

એમણે એક દિવસ ડાયરીમાં લખ્યું : “વિચિત્ર છે મારું નસીબ, અને વિચિત્ર છે મારી જિંદગી ! ચારે તરફ ગરીબી, અન્યાય, કૂરતા અને ધનમૂલક અનિષ્ટો વચ્ચે વૈભવમાં ઘેરાયેલો મારા જેવો કોઈ અભાગી અને હતાશ માણસ ભાગ્યે જ હશે. મને કષ્ટ આપી રહેલા આ ભયંકર પરિવેશમાંથી બહાર નીકળી જવાની મારામાં શક્તિ નથી...”

ઈ. સ. ૧૮૮૧માં રશિયામાં મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. ટોલ્સ્ટોય આ દુષ્કાળ ઉપર એક લેખ લખવા માગતા હતા. એક મિત્રે એમને દુષ્કાળગ્રસ્ત કોઈ વિસ્તારની બે દિવસ માટે મુલાકાત લેવાનું સૂચવ્યું. એ સૂચનાના આધારે એમણે એક દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. પછી તો એમણે બે દિવસને બદલે બે વર્ષ સુધી દુષ્કાળપીડિતોને સહાય કરી.

આ દુષ્કાળ વખતની લોકોની કપરી પરિસ્થિતિએ એમના મન પર ઊંડી અસર કરી. અને જ્યાં લોકો ભૂખથી મરતા હોય ત્યાં પોતાનાં માણસો જે રીતે જીવન જીવી રહ્યાં હતાં એ અકારું લાગ્યું અને એમાંથી મુક્ત થઈ જવાની એમને એક તરસ જાગી. એમનો આત્મા પોકારી ઊઠ્યો : “અત્યારે હું જે જીવન જીવી રહ્યો છું અને એમાંથી બહાર નીકળીને, હું જે જીવન જીવવા માગું છું એવું એક મહિના માટે પણ જીવવા કેમ મળતું નથી ?”

દિવસે દિવસે ગૂંચળામણ વધતી જતી હતી અને પેલા અનિષ્ટ જીવનમાંથી છુટકારો પામવાની આરત વધતી જતી હતી. એ સાચું ગ્રામજીવન ઝંખી રહ્યા હતા. ફરી એક વાર એમણે ડાયરીમાં નોંધ્યું હતું : “મને અત્યારે જે પાગલ, અનીતિમય ઘરમાં જીવવાની ફરજ પડી રહી છે એમાંથી બહાર નીકળીને મારા મરતાં પહેલાં ફક્ત એક વર્ષ માટે પણ કોઈ ખેડૂતની ઝૂંપડીમાં રહીને એમના જેવો ખોરાક લઈને, એમના જેવું પહેરીને, એમની સાથે ટોળટપ્પાં કરતાં કરતાં એ મહેનતકશ ખેડૂતો સાથે પૂરી શક્તિથી મજૂરી કરીને માનવતાભર્યું જીવન જીવવા નહિ મળે ?”

ગૃહત્યાગ માટેની આના કરતાં નક્કર ભૂમિકા બીજી શી હોઈ શકે ? પોતાના ઘરમાં એ જે રીતે જીવી રહ્યા હતા એ જીવન એમને પૂરેપૂરું અકારું પડ્યું હતું. પણ એને છોડી શકતા નહોતા.

આ પછી ખરેખરા સંઘર્ષનો એક તબક્કો એમના જીવનમાં શરૂ થાય છે. એક દિવસ એમણે ઝુમોન્ટ નામના ગામ નજીકના એક સ્થળે એક છાના દસ્તાવેજમાં સહી કરી. એ દસ્તાવેજના આધારે એમણે પોતાનાં લખાણોના બધા જ હક પોતાની સૌથી નાની પુત્રી એલેકઝાન્ડ્રા લ્વોન્નાના નામે કરી દીધા. જોકે એ દસ્તાવેજની સાથે એમણે એક જુદો કાગળ જોડીને એમના સઘળા સાહિત્યિક વારસાના વ્યવસ્થાપક તરીકે વી. જી. ચેર્તકોવને નીમવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ પગલાંથી પત્ની સોફિયા ભડકી ઊઠી. એક દિવસ આવું બનશે જ એવો ડર સોફિયાને હંમેશાં રહ્યા કરતો હતો તે સાચો પડ્યો. સોફિયાને ટોલ્સ્ટોયનાં આ પગલાંમાં ભયંકર, સૌથી વધારે ત્રાસદાયક અને ન સુધરી શકે તેવું કાર્ય જણાયું.

જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આના કારણે સોફિયા અને ટોલ્સ્ટોય વચ્ચે ગજગ્રાહ વધતો ચાલ્યો. ટોલ્સ્ટોય સઘળી મિલકત લોકસમૂહને સોંપી દેશે એવા સતત ભય નીચે હવે સોફિયા રહેવા લાગી. આના કારણે યાસ્નાયા પોલ્યાનાના ખેડૂતો તરફનો ટોલ્સ્ટોયનો પક્ષપાત વિશેષ અકારો લાગવા માંડ્યો અને એ ગામના ખેડૂતો એને આંખના કણાની જેમ ખૂંચવા લાગ્યા. ટોલ્સ્ટોય તરફથી એમને મળતી મદદ અને સવલતો અટકાવી દેવાના પ્રયત્નો એ કરવા લાગી. જાગીર ઉપરનાં જંગલોમાંથી લાકડાં કાપી જતા એ ખેડૂતોને કાયદાની ચૂંગાલમાં લેતા પણ એ અચકાઈ નહિ.

અને ટોલ્સ્ટોયે એક દિવસ પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી દીધી : “મારા વારસદારોને મારી વિનંતી છે કે મારા મૃત્યુ પછી મારી જમીન ખેડૂતોને આપી દેવી અને મારાં લખાણો, જે હું આપી દઈ ચૂક્યો છું એટલાં જ નહિ પણ સઘળાં, સર્વ સામાન્ય ઉપયોગ માટે આપી દેવાં.”

સોફિયાના અસંતોષ અને આકોશને ઉશ્કેરવા માટે વધારે સબળ બીજું કયું કારણ હોઈ શકે ?

ઘરની તંગ પરિસ્થિતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. ટોલ્સ્ટોય ઘરના વૈભવી વાતાવરણથી ઉભાયેલા તો હતા જ. છેલ્લાં બે વર્ષથી તો એ સૌથી અલગ રહીને જ નાસ્તો કે ભોજન લેતા હતા. એમની છેલ્લી જાહેરાતથી કલેશ અને કંકાસ વધી પડ્યાં હતાં. છેવટે ટોલ્સ્ટોયે ઘર છોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

ટોલ્સ્ટોયે આ નિર્ણયની પહેલી જાણ એન. ગુસેવને કરી : “તમે જાણો છો, હું અહીંથી નાસી જવા વિચારી રહ્યો છું.”

“તમે ક્યાં નાસી જવા માગો છો ?”

“એ હું નથી જાણતો... બસ નાસી જવું છે. એટલું જ...”

અને પછી તો એક વહેલી સવારે ઘરમાં કોઈને કશી જાણ થવા દીધા સિવાય ટોલ્સ્ટોયે ઘર છોડ્યું.

ટ્રેનમાં ડબ્બાની બહાર પ્લેટફોર્મ પર ઊભા રહીને ચાર કલાકની મુસાફરી કરી, ઠંડીમાં ઠૂંઠવાયા, માંદા પડી ગયા અને એસ્ટોપોવો સ્ટેશને ઊતરી જવું પડ્યું એ હકીકત આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

ટોલ્સ્ટોયની અંતિમ ઘડીઓનું વર્ણન કરતાં એમની એક પુત્રી લખે છે :

“નવેમ્બરની છઠ્ઠીની રાત્રે દસ વાગે સરગેઈ ગાડીમાં અમારી પાસે આવ્યો. એણે કહ્યું કે હાલત ગંભીર છે. માને આ કેમ કહેવું એની દ્વિધામાં અમે હતાં. અમે ચર્ચા કરી. સૌએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. છેવટે એવું નક્કી કર્યું કે પરિસ્થિતિની તપાસ કર્યા પછી જ માને જણાવવું. હું અને સરગેઈ નીકળ્યાં પણ અમે જોયું કે મા અમારી પાછળ પાછળ જ આવી રહી હતી. પિતાને જે ઓરડામાં રાખવામાં આવ્યા હતા ત્યાં અમે પહોંચ્યાં. પિતા બેહોશ હતા. ડોક્ટરોએ કહ્યું કે આ અંતની ક્ષણો છે. મા એમની પાસે જઈને પલંગ ઉપર બેઠી અને એમના પર ઝળૂંબીને એમના પ્રત્યેના પોતાના કઠોર વર્તન બદલ માફી માગવા લાગી અને ઋજુ વાણીમાં એમને વિદાય આપવા લાગી. પ્રતિભાવમાં પિતાનો એક ઊંડો નિઃશ્વાસ સાંભળવા મળ્યો.

આખરે રયાઝન પરગણાના એક દૂરના ખૂણાના સ્ટેશન પર, સ્ટેશન માસ્ટરના નાનકડા આવાસમાં પિતાએ દેહ છોડ્યો.”

ટોલ્સ્ટોયની અંતિમક્રિયાની વિગતો એમના પુત્રે લખી છે. તા. ૯મીની સવારે દસ વાગે શબપેટીમાં ટોલ્સ્ટોયનો દેહ ઝાસેકા (યાસ્નાયા પોલ્યાના) સ્ટેશને આવી પહોંચ્યો. નાનકડા સ્ટેશન પર વિશાળ માનવમેદની એકઠી થઈ હતી. એમાં મિત્રો, પરિચિતો, જુદી-જુદી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, ઉચ્ચ શિક્ષણ-સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને યાસ્નાયા પોલ્યાના ગામના ખેડૂતો હતા. આમાં ઘણા તો મોસ્કોથી આવ્યા હતા. મોસ્કોથી હજુ વધારે માણસો આવવા માગતા હતા પણ સરકારી તંત્રે રેલવે બોર્ડને એ સગવડ આપવા મનાઈ ફરમાવી હતી.

જ્યારે શબપેટી ગાડીમાંથી ઉતારવામાં આવી ત્યારે ત્યાં હાજર માનવસમૂહે મસ્તક નમાવ્યાં અને “ઇટર્નલ મેમરી” ગીત ગાવાનું શરૂ કર્યું. ટોલ્સ્ટોયના ચાર પુત્રોએ

શબપેટીને ખાંધ પર લીધી. થોડી ક્ષણો પછી એ યાસ્નાયા પોલ્યાનાના ખેડૂતોએ એમના ખભા પર લઈ લીધી.

વાતાવરણ ઠંડું હતું, તાપમાન શૂન્ય કરતા ત્રણ અંશ ઓછું હતું. જમીન પર છૂટોછવાયો બરફ હતો અને આકાશ વાદળછાયું હતું. ટોલ્સ્ટોય જે માર્ગ પર ફરવા નીકળતા તે માર્ગે શબયાત્રા આગળ વધી રહી હતી. યાસ્નાયા પોલ્યાનાના ખેડૂતો એક સફેદ કાપડના બેનર સાથે દુઃખી હૈયે આ યાત્રામાં ચાલી રહ્યા હતા. બેનરમાં લખ્યું હતું, “અનાથ બનેલા યાસ્નાયા પોલ્યાનાના ખેડૂતોનાં હૈયાંમાંથી તમારાં સત્કર્મોની સ્મૃતિ કદી ઓસરશે નહિ.”

આ માર્ગયાત્રામાં ૪૦૦૦ જેટલા માણસો જોડાયા હતા. શબપેટી ટોલ્સ્ટોયના ઘર સુધી લાવવામાં આવી અને પછી એને ટોલ્સ્ટોયના એક વખતના વિશાળ અભ્યાસખંડમાં મૂકવામાં આવી. જ્યાં ટોલ્સ્ટોયના અત્યંત પ્રિય ભાઈ નિકોલાઈની અર્ધપ્રતિમા હતી. પછી પેટી ખોલીને ટોલ્સ્ટોયના દેહને દર્શનાર્થીઓ માટે ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો. જેથી લોકો એ દિવંગત આત્માની વિદાય લઈ શકે.

અંતિમ દર્શન અઢી વાગ્યા સુધી ચાલ્યાં.

પોતાના દેહને ક્યાં દફનાવવો એ ટોલ્સ્ટોયે અગાઉથી જણાવી રાખ્યું હતું. એમની પસંદગીની જગ્યા એમની જાગીર ઉપરના એક સ્થળની હતી. અઢી વાગ્યા પછી શબપેટી ખંડની બહાર કાઢવામાં આવી. એ વખતે બહાર ઊભેલો આખો માનવસમુદાય ફરી એક વાર ઘૂંટણિયે પડ્યો અને ફરી એક વાર ‘ઇટર્નલ મેમરી’ ગીત ગાવા માડ્યું. એ ગીત ગાતાં ગાતાં જાગીરના જંગલ તરફ ટોલ્સ્ટોયે પસંદ કરેલી જગ્યા સુધી જવા માટે પ્રયાણ આદર્યું.

યાસ્નાયા પોલ્યાનાના ખેડૂતોએ કબર ખોદી રાખી હતી. એમાં ધીરે ધીરે શબપેટી ઉતારવામાં આવી. આ વખતે પણ હાજર માનવસમુદાય ઘૂંટણિયે પડ્યો.

કબરમાં માટી પુરાઈ રહી એ વખતે ચંદ્રવિહોણી પાનખરની રાત પૃથ્વી પર ઊતરી ચૂકી હતી.

માનવસમુદાય વિખરાવા લાગ્યો અને એક મહાન આત્માના જીવનનું છેલ્લું ભૌતિક પ્રકરણ સમેટાયું.

રશિયામાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગરની આ પહેલી દફનક્રિયા હતી.

ટોલ્સ્ટોયે પોતે પણ એવું જ ઇચ્છ્યું હતું.

મોહનલાલ પટેલ

૫૦૧/૨૧, સત્યાગ્રહ છાવણી સ્ટેલાઈટ રોડ,
ભાવનિર્ઝર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મો. ૯૯૦૪૪૮૦૫૨૨

બાળપણ અને શિક્ષણનો આરંભ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

મારો જન્મ થયો હતો જૂના કલકત્તામાં. તે વખતે શહેરમાં ટપ્પા છડ છડ કરતા ધૂળ ઉડાડતા દોડતા અને હાડપિંજર જેવા ઘોડાની પીઠ પર દોરીનો ચાબખો પડતો. તે વખતે નહોતી ટ્રામ, નહોતી બસ કે નહોતી મોટરગાડી. તે વખતે કામકાજની આવી બેદમ ધમાલ નહોતી; બસ, આરામમાં દિવસ પૂરો થતો હતો. બાબુલોકો હૂકાનો બરાબર દમ લઈને પાન ચાવતા ચાવતા ઓફિસમાં જતા - કોઈ પાલખીમાં તો કોઈ ભાગમાં ગાડી કરીને, પૈસાદાર લોકોની ગાડીઓ ઉપર ટૂંકા અક્ષરે તેમનું નામ લખેલું રહેતું, ચામડાનો અડધો ઘૂમટો કાઢ્યો હોય એવા કોચબોક્સ પર કોચમેન માથા પર વાંકી પાઘડી મૂકીને બેસતો. તેની પાછળ બબ્બે સઈસ ઊભા રહેતા - કમરે ચમર ઝુલાવતા અને 'હેઈયો ! હેઈયો !' કરી પગે ચાલીને જતા લોકોને ચમકાવતા. સ્ત્રીઓને બહાર જવું-આવવું હોય તો બંધ બારણાંવાળી પાલખીના ગૂંગળામણ થાય તેવા અંધારામાં પુરાઈને જ તેમનાથી જઈ શકાતું. ગાડીમાં બેસવું એ બહુ શરમાવા જેવું ગણાતું. તાપમાં કે વરસાદમાં માથા પર છત્રી ઓઢી શકાતી નહિ, કોઈ સ્ત્રીના શરીર પર કબજો કે પગમાં જોડા દેખાય તો લોકો તેને 'મેમસાહેબ' કહેતા; એનો અર્થ એ કે એણે લાજ-શરમને નેવે મૂકી છે ! કોઈ સ્ત્રી જો કદાચ ઓચિંતાની પરપુરુષના દેખતાં બહાર આવી ચડી, તો એકદમ એનો ઘૂમટો નાકના ટેરવાથી નીચે ઊતરી આવતો, અને ફટ દઈને એ દાંતમાં જીભ દાબી મોં ફેરવીને ઊભી રહી જતી ! ઘરમાં જેમ એનાં બારણાં બંધ રહેતાં, તેમ બહાર નીકળવાની પાલખીનાંયે બંધ રહેતાં. શ્રીમંતોની વડુબેટીઓની પાલખી ઉપર વળી એક મોટો લાંબો પહોળો ભભકદાર પડદો પડેલો રહેતો - જાણે હાલતીચાલતી કબર જોઈ લ્યો ! એની બાજુમાં પિત્તળની કડિયાળી ડાંગ હાથમાં લઈને દરવાન ચાલતો. આ દરવાનોનું કામ દેવડી પર બેસીને ઘરની ચોકી કરવાનું, દાઢી પસવારવાનું, બેન્કમાં રૂપિયા અને સગાંસંબંધીને ત્યાં સ્ત્રીઓને પહોંચાડવાનું અને વારતહેવારે ગૃહિણીને બંધ પાલખી સમેત ગંગાજીમાં ટૂંકી ખવડાવી આવવાનું હતું. દરવાજા પર ફેરીવાળા એમની પેટી સજાવીને

લઈ આવતા અને એમાં શિવનંદનનોયે કંઈક ભાગ રહેતો - એના હાથમાં કંઈ પડે નહિ ત્યાં લગી ફેરીવાળાઓને દરવાજામાં ઢૂકવા જ ન મળે ! બીજા હતા ભાડાની ગાડીના ગાડીવાળા. આવી રીતે ભાગ આપવાની વાત જેને પસંદ નહોતી એવા માણસો દેવડી આગળ ભારે ધાંધલ મચાવતા. અમારો પહેલવાન જમાદાર શોભારામ વારેઘડીએ બાંયો ચડાવતો, અને ભારે વજનના મગદળિયા ફેરવતો, બેઠો-બેઠો ભાંગ લસોટતો, તો કોઈ વાર લહેરથી પાંદડાં સમેત મૂળા ખાયા કરતો, અને અમે બાળકો તેના કાનમાં જોરથી બૂમ પાડીને બોલતાં "રાધાકૃષ્ણ !" હાં હાં કરી એ જેમ હાથ ઉગામતો તેમ-તેમ અમારી જીદ વધી જતી. ઇષ્ટદેવતાનું નામ સાંભળવાની એની આ તરકીબ હતી.

તે વખતે શહેરમાં નહોતા ગેસ કે નહોતા વીજળીના દીવા. પાછળથી જ્યારે કેરોસીનના દીવા આવ્યા ત્યારે એનું અજવાળું જોઈને અમે આભા બની ગયા. સાંજે નોકર આવીને ઓરડે-ઓરડે એરંડિયાના દીવા સળગાવી જતો. અમારા ભણવાના ઓરડામાં બે દિવેટવાળો એક દીવો સળગાવતો !

માસ્તરસાહેબ ટમટમતા દીવાના પ્રકાશમાં પ્યારી સરકારની 'ફર્સ્ટ બુક' ભણાવતા. પહેલાં આવતું બગાસું, પછી આવતી ઊંઘ અને પછી આંખો ચોળવાનું ચાલતું ! માસ્તરસાહેબ વારે ઘડીએ સંભળાવતા કે મારો બીજો વિદ્યાર્થી સતીન સોનાનો ટુકડો છે; ભણવા પર એને એટલો બધો પ્રેમ છે કે ઊંઘ આવે તો આંખમાં તપખીર આજે છે ! અને તું ? તારી તો કંઈ વાત જ કરવા જેવી નથી !' આવી રીતે બધા છોકરાઓમાં એકલા મૂરખ રહી જવાની દુશ્ચિંતા પણ મારી સાન ઠેકાણે લાવી શકતી નહિ, રાતના નવ વાગ્યે જ્યારે આંખો ઊંઘના ઘેનમાં ઘેરાઈ જતી, ત્યારે મને છૂટી મળતી.

બહારના બેઠકખંડમાંથી ઘરની અંદર જવાનો એક સાંકડો રસ્તો હતો. તેમાં ખડખડિયાંવાળી જાળી મૂકેલી હતી અને ઉપર એક ઝાંખું જ્ઞાનસ લટકતું હતું. ત્યાં થઈને જ્યારે હું જતો ત્યારે મારું મન મને કહ્યા કરતું કે કોઈ પાછળ

પાછળ આવે છે ! ભયથી હું ધ્રુજી જતો ! તે જમાનામાં ભૂતપ્રેત વાતોમાં આવતાં, અને માણસના મનના ખૂણાખોંચરામાં એનો વાસ હતો. કોક દાસી કોક વાર ઓચિંતાની નાકમાંથી નીકળતો ચુડેલનો તીણો અવાજ સાંભળી ધડૂમ કરતી પછાડ ખાઈ જમીન પર પડતી. એ ભૂતડી બહુ બદમિજાજી હતી; માછલી એને બહુ ભાવતી હતી. ઘરની પશ્ચિમે બદામનું એક ઘટાદાર ઝાડ હતું, એક પગ એની ડાળ પર અને બીજો પગ ત્રીજા માળના કઠેડા પર રાખીને કોઈ મૂર્તિ ઊભી રહેતી. એને નજરોનજર જોઈ છે એવું કહેનારા માણસો પણ તે વખતે ઘણા હતા, અને એ વાત માની લેનારા પણ ઓછા નહોતા. મોટા ભાઈના એક મિત્ર જ્યારે આવી વાતોને હસીને ઉડાવી દેતા, ત્યારે નોકરચાકરો સમજતા કે આ માણસને ધરમકરમનું જરા પણ જ્ઞાન નથી, પણ એક દિવસ જ્યારે પેલો કાકો ડોકી મરડી નાખશે ત્યારે ભાઈસાહેબને ખબર પડશે ! તે વખતે એમનું ડહાપણ ક્યાંય ભાગી જશે ! એ જમાનામાં ભયે પોતાની જાળ એટલી બધી ફેલાવેલી હતી કે મેજની નીચે પગ રાખતાં પણ પગમાં કંપારી છૂટતી હતી !

તે વખતે પાણીના નળ નહોતા. નોકરો મહા-ફાગણ મહિનાઓમાં કાવડમાં ગંગાનું પાણી વહી લાવતા. ભોંયતળિયાના અંધારા ઓરડાઓમાં હારબંધ મોટી-મોટી કોઠીઓ ગોઠવેલી હતી, તેમાં આખા વરસનું પીવાનું પાણી ભરી રાખવામાં આવતું. ભોંયતળિયાના એ બધા અંધારા ઓરડાઓમાં છુપાઈને ઘર કરી રહેલાઓને કોણ નથી ઓળખતું ? તમારો કોળિયો કરી જવા એમનાં મોં ફાટેલાં તૈયાર છે, એમની આંખો પેટ પર છે, એમના કાન સૂપડા જેવા છે, ને પગ અવળા છે. એ ભૂતિયા છાયાની પાસે થઈને જ્યારે હું ઘરની અંદરના ભાગમાં જતો, ત્યારે મારી છાતીમાં ફફડાટ થઈ જતો, અને મારા પગ ભયથી દોડવા માંડતા !

તે જમાનામાં રસ્તાના કિનારે કિનારે બાંધેલાં નાળાંમાં ભરતી વખતે ગંગાનું પાણી આવતું. દાદાના વખતથી એ નાળાંના પાણી પર અમારા તળાવનો હક હતો. બારી ઉઘાડી નાખવામાં આવતી ત્યારે ખળખળ ખળખળ કરતું પાણી નદીની પેટે વહેવા માંડતું અને બધે ફીણફીણ થઈ જતું. માછલાં જાણે ઊલટી બાજુએ તરવાની કસરત કરી દેખાડતાં. હું દક્ષિણ તરફના વરંડાનો કઠેડો પકડીને આભો બની જોઈ રહેતો. છેવટે એ તળાવનો કાળ પણ પૂરો થવા આવ્યો. એની અંદર ગાડાં ને ગાડાં કચરો ઠલવાવા માંડ્યો. તળાવ બંધ થતાં જ ગામડાગામનો લીલું પ્રતિબિંબ ઝીલતો આયનો જાણે કે ચાલી ગયો. પેલું

બદામનું ઝાડ હજી ઊભું છે. પરંતુ પગ આમ લાંબો કરીને ઊભા રહેવાની સગવડ હોવા છતાંયે પેલા બ્રહ્મદૈત્યનો ક્યાંય પત્તો નથી.

અંદર અને બહાર, બધે અજવાળું વધી ગયું છે.

શિક્ષણનો આરંભ

અમે ત્રણ બાળકો (હું રવીન્દ્રનાથ, મોટા ભાઈ સોમેન્દ્રનાથ અને ભાણાભાઈ સત્યપ્રસાદ) એકસાથે ઊછરતાં હતાં. મારા બે સોબતીઓ મારા કરતાં બે વરસ મોટા હતા. તેમણે જ્યારે ગુરુ મહારાજની પાસે ભણવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે મારું પણ ભણતર તેમની સાથે શરૂ થયું, પરંતુ એમાંનું કશુંયે આજે મને યાદ નથી.

માત્ર એટલું યાદ છે કે ‘પાણી પડે છે ને પાંદડાં હલે છે. (શ્રી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર કૃત ‘વર્ણપરિચય’ ભા. ૧નો એક પાઠ) હજી તો ‘કર, ખલ’ વગેરે બબે અક્ષરની શબ્દમાળાનું વાવાઝોડું પાર કરી હું હમણાં જ કાંઠા પર પહોંચ્યો છું; ત્યાં વાંચું છું : ‘પાણી પડે છે, પાંદડાં હલે છે.’ મારા જીવનમાં આ જ છે આદિકવિની પ્રથમ કવિતા ! તે દિવસનો આનંદ આજે પણ જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે કવિતામાં પ્રાસની જરૂર આટલી બધી કેમ છે તે મને સમજાય છે. પ્રાસ છે એટલે તો શબ્દો પૂરા થવા છતાંયે પૂરા થતા નથી – તેનું વક્તવ્ય જ્યારે પૂરું થાય છે ત્યારે પણ તેનો ઝંકાર પૂરો થતો નથી; અને કાન અને મનની વચ્ચે પ્રાસને લઈને રમત ચાલ્યા જ કરે છે. આવી રીતે એ આખોયે દિવસ મારા તમામ ચૈતન્યમાં પાણી પડવા લાગ્યું ને પાંદડાં હલવા લાગ્યાં.

આ બાળપણની એક બીજી પણ વાત મનમાં ચોંટી ગયેલી છે. અમારા એક ખજાનચી હતા – ઘણાં વરસના જૂના. કૈલાસ મુખુજજે એમનું નામ. અમારા ઘરના જ માણસ જેવા એ બની ગયા હતા, સ્વભાવે બહુ રસિક. સૌની સાથે તેઓ હાસ્યમજાક કર્યાં કરે, ઘરમાં નવા જ આવેલા જમાઈઓને તેઓ મજાકમશકરીઓ કરીને ઊંચાનીચા કરી નાખતા. મરી ગયા પછી યે એમની વિનોદપ્રિયતા ઓછી થઈ નહોતી એવી એક લોકવાયકા છે. એક વખત મારા વડીલો પ્લેન્ચેટની મદદથી પરલોકની સાથે ટપાલવ્યવહાર સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એવામાં એક દિવસ તેમના પ્લેન્ચેટની પેન્સિલની અણીએ કૈલાસ મુખુજજેનું નામ દેખાયું. તેને પૂછવામાં આવ્યું : ‘તમે જે લોકમાં છો ત્યાંની વ્યવસ્થા કેવી છે એ તો જરા કહો !’ જવાબ આવ્યો :

‘જે જાણવા માટે મારે મરવું પડ્યું છે એ તમારે જીવતા રહીને જ મફતમાં જાણી લેવું છે, કેમ ? એ નહિ બને !’

એ કૈલાસ મુખજીએ મારી બાલ્યાવસ્થામાં ખૂબ ઝડપથી એક લાંબુંલસ જોડકણા જેવું બોલીને મારું મનોરંજન કરતા. જોડકણાનો મુખ્ય નાયક હતો હું, અને તેમાં એક ભાવિ નાયિકાના નિઃસંશય સમાગમની આશા અતિ ઉજ્જવળભાવે વર્ણવેલી હતી. જોડકણું સાંભળતાં-સાંભળતાં ભવિતવ્યના ખોળામાં વિરાજમાન આ ભુવનમોહિની વધૂનું ચિત્ર નીરખી મારું મન બહુ ઉત્સુક બની જતું, એના શરીર પર પગથી તે માથા સુધી જે કીમતી અલંકારો હતા તેની યાદી અને મિલનોત્સવની અભૂતપૂર્વ ધામધૂમનું વર્ણન સાંભળી ગમે તેવા મોટી ઉંમરના અને ડાહ્યા માણસનુંયે મન ચંચળ બની જાય - પરંતુ બાળકનું મન મત્ત બની જતું અને આંખો સામે વિધવિધવર્ણા, વિચિત્ર અદ્ભુત આનંદદાયક ચિત્રો જોતું, તેનું મૂળ કારણ તો હતું પેલી ઝડપથી બોલાતી અનર્ગળ શબ્દચ્છટા, અને છંદનો હિંડોળ ! બાળપણના સાહિત્યરસ ભોગની આ બે સ્મૃતિઓ હજી પણ જીવતી છે અને બીજું યાદ આવે છે : ‘વૃષ્ટિ પડે ટાપુર ટુપુર, નદીએ આવ્યું પૂર ! - આ જોડકણું તો જાણે બાલ્યાવસ્થાનું મેઘદૂત છે.

તે પછી યાદ આવે છે નિશાળે જવાની વાત. એક દિવસ મેં જોયું તો મારા મોટા ભાઈ સોમેન્દ્રનાથ અને મારાથી ઉંમરમાં મોટો મારો ભાણેજ સત્ય નિશાળે જાય છે, પરંતુ મને નિશાળે જવાને યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો નથી. મોટેથી રડવા સિવાય મારી યોગ્યતા જાહેર કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય મારા હાથમાં નહોતો. આ પહેલાં હું કદી ગાડીમાંયે બેઠો નહોતો, કે ઘરમાંથી બહાર પણ નીકળ્યો નહોતો, તેથી સત્ય જ્યારે નિશાળેથી આવીને નિશાળે જવાના રસ્તાનો પોતાનો ભ્રમણવૃત્તાંત લાંબોચોડો કરીને ભભકદાર સ્વરૂપમાં રોજ મારી આગળ રજૂ કરવા લાગ્યો, ત્યારે મારું મન કેમે ઘરમાં ટકવાની ના જ પાડવા લાગ્યું. મારા શિક્ષકે મારા મોહનો વિનાશ કરવા માટે પ્રબળ ચપેટાઘાત સાથે આ સારગર્ભ વાણી ઉચ્ચારી હતી : ‘આજે તું નિશાળે જવા માટે રડે છે, પણ એક વખત નહિ જવા માટે તું આના કરતાંયે વધારે રડવાનો છે.’ એ શિક્ષકનાં નામદામ, આકૃતિ-પ્રકૃતિ કશું આજ મને યાદ નથી, પરંતુ એ ગુરુવાક્ય અને ગુરુતર ચપેટાઘાત મનમાં બરાબર યાદ છે. આવી જબરી સાચી ભવિષ્યવાણી જિંદગીમાં મેં કદી સાંભળી નથી.

રડવાના જોરે હું ઓરિએન્ટલ સેમિનારીમાં અકાળે દાખલ થયો. ત્યાં હું શું ભણ્યો એ યાદ નથી, પરંતુ એક

શિક્ષાપ્રણાલી યાદ રહી ગઈ છે. પાઠ ન આવડે તો છોકરાને પાટલી પર ઊભો કરી તેના બંને હાથ લાંબા કરાવી તે હાથ પર વર્ગની સ્લેટો ભેગી કરીને ખડકવામાં આવતી. આવી રીતે બહાર ધારણાશક્તિનો અભ્યાસ કરવાથી તે અંદર પણ ઊતરી શકે છે કે નહિ એ માનસશાસ્ત્રીઓએ મર્મવાનો વિષય છે.

આવી રીતે સાવ શિશુવયે જ મારું ભણતર શરૂ થયું. મારી સાહિત્ય ચર્ચાનો સૂત્રપાત નોકરચાકરોનાં ઘરમાં જે ચોપડીઓ વંચાતી હતી તેમાંથી થયો, તેમાં ચાણક્ય નીતિસારનું બંગાળી ભાષાંતર અને કૃતિવાસ કૃત રામાયણ મુખ્ય છે. એક દિવસ એ રામાયણ વાંચવાનો પ્રસંગ આજે બહુ સ્પષ્ટ રીતે મારા મનમાં જાગી આવે છે.

તે દિવસે આકાશમાં વાદળાં હતાં. હું રસ્તા પર પડતા લાંબા વરંડામાં રમતો હતો. શી ખબર, શાથી અચાનક સત્યે મને બિવડાવવા એકદમ ‘પોલીસ ! પોલીસ !’ એવી બૂમો પાડવા માંડી. પોલીસની ફરજ વિશે મારા મનમાં સાવ બાંધાભારે ખ્યાલ હતો. હું સમજતો કે એક માણસને ગુનેગાર તરીકે પોલીસના હાથમાં સોંપ્યો એટલે મગર જેમ એના તીણા દાંતમાં શિકારને પકડી પાણીની અંદર અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ એ અભાગિયાને પકડીને થાણાના અતલ પાતાલમાં અદૃશ્ય થઈ જવું એ પોલીસનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. આવા નિષ્કુર કાયદામાંથી નિરપરાધી બાળકનો છુટકારો ક્યાં એ નહિ સમજાવાથી હું એકદમ અંતઃપુરમાં દોડી ગયો. પોલીસોએ મારો પીછો પકડ્યો છે એ અંધ ભયે મારા આખા બરડા પર ધ્રુજારી ફેલાવી દીધી. માની પાસે દોડી જઈને મેં મારે માથે આવી પડનારી આફતની વાત કરી. પણ એથી એનામાં કંઈ ચિંતાનાં લક્ષણ દેખાયાં નહિ. તેમ છતાં બહાર જવામાં મને મારી સલામતી લાગી નહિ. દિદિમા - મારી માતાનાં દૂરની સગાઈનાં કાકી-કૃતિવાસનું રામાયણ વાંચતાં. મારબલ કાગળથી મંડિત, ખૂણા ફાટેલા પૂંઠાવાળી એ મેલી ચોપડી ખોળામાં લઈ હું માના ઓરડાનાં બારણાં આગળ વાંચવા બેસી ગયો. સામે અંતઃપુરના આંગણાની આસપાસ ચોમેર વરંડો હતો. એ વરંડામાં મેઘાચ્છન્ન આકાશમાંથી નમતી બપોરનું મ્લાન અજવાળું આવીને પડ્યું હતું - રામાયણમાં કોઈ કરુણ વર્ણન વાંચીને મારી આંખોમાંથી પાણી પડતું જોઈ દિદિમાએ જોર કરી મારા હાથમાંથી ચોપડી ખૂંચવી લીધી.

અનુવાદક : રમણલાલ સોની
(રવીન્દ્ર સંચય / સંપા. : અનિલાલ દલાલ અને ભોળાભાઈ પટેલ, અમદાવાદ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૩, પૃ. ૫૦૯-૫૧૧, ૫૧૪-૫૧૬માંથી સાભાર)

જરૂર છે : વાલીઓ ખરી ભૂમિકા ભજવે

મનસુખ સલ્વા

સરકાર આજે શિક્ષણ સુધારણા અંગેની ઘણી જાહેરાતો કરે છે, પરંતુ તેનો પરિઘ પરીક્ષા, અભ્યાસક્રમ અને વહીવટ સુધી મર્યાદિત હોય છે. કંઈક અસામાન્ય બને ત્યારે આશ્વાસનરૂપે કેટલુંક કહેવાય છે, દેખાવ પૂરતું થોડું થાય છે અને પછી ભૂલી જવાય છે. કારણ કે શિક્ષણ માનવઘડતરનું અસરકારક અને સૌને સ્પર્શતું માધ્યમ છે એ રૂપે જોવાતું નથી. શિક્ષણને વહીવટરૂપે જોવાય તો સપાટી ઉપરનું અતિ અલ્પ કામ જ થાય. એટલે મૂળે તો દષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર છે. રાષ્ટ્ર માટે જરૂરી એવા અનેક સ્થૂળ કાર્યક્રમોનું પરિણામ થોડા વખતમાં સામે આવે છે. તે બતાવી - ગણાવી શકાય છે, પરંતુ શિક્ષણનું પરિણામ બાર-પંદર કે વીસ વર્ષે આવે છે. લાખો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોય પણ તેમાં ટોચ પરના પાંચ-દસ હજારની નોંધ લેવાય છે. તેમની સફળતાને આધારે ગુણવત્તાનો સંતોષ લેવાય છે, પરંતુ લાખો વિદ્યાર્થીઓમાં જે અપાર શક્યતા હતી તે વણવિકસિત રહી એ રાષ્ટ્રીય ખોટ તરફ વહીવટકર્તા કે વાલીઓનું ધ્યાન જતું નથી.

એક કાળે વહીવટકર્તાઓ શિક્ષણમાં પ્રયોગ કરનાર, નિષ્કાવાન શિક્ષણવિદોની સલાહ લેતા, તેમનાં સૂચનોને ગંભીરતાથી લેતા. આજે એ સંબંધ તૂટી ગયો છે. મોટા ભાગના નિર્ણયો અધિકારીઓ જ લે છે. તેઓ સર્વજ્ઞતાના બોજથી પીડાતા હોય છે. દેખાવ પૂરતા થોડી શાળાઓના સંચાલકોને શિક્ષણવિદ ગણીને સલાહ માટે બોલાવે છે, પરંતુ આવા સંચાલકો સ્વહિતથી બંધ હોય છે. તેમને તમામ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસની ચિંતા ભાગ્યે જ હોય છે. એટલે બહારથી બધી પ્રક્રિયા સચવાય છે, પરંતુ આખી પ્રક્રિયાને લૂણો લાગતો જાય છે તે પરખાતું નથી. શિક્ષકો પોતાને ભાગે આવતો વિષય ભણાવવો, એ અંગે વર્ગખંડમાં બોલી આવવું એટલી મર્યાદિત ફરજ સ્વીકારીને ચાલે છે.

આ સ્થિતિમાં સૌથી વધુ બિચારા વાલીઓ છે. વાલીઓને પોતાના સંતાનના ભવિષ્યની ચિંતા છે અને શું કરવું જોઈએ એ અંગે એકાકી હોવાની મજબૂરી અનુભવે છે. એકથી દસ ધોરણ સુધી તો વાલીઓ પ્રમાણમાં

નિરાંતમાં હોય છે, પરંતુ અગિયાર-બાર ધોરણ સંતાન કરતાં વાલીઓની વધુ કસોટી કરનારા હોય છે. તેઓ ત્રણ પ્રકારની મર્યાદાઓથી ઘેરાયેલા હોય છે.

(૧) પોતાના નિર્વાહ માટે કામગીરી કરવી. પતિ-પત્ની બંને કામ કરતાં હોય તો બંનેની અપેક્ષાઓનો વિસ્ફોટ અને વ્યક્તિત્વનો અહંકારપ્રેરિત ખ્યાલ તેમના સંબંધોમાં તાણ ઊભી કરે છે. (૨) શાળાઓ ખાસ કાંઈ કરતી નથી માટે વાલીઓ ટ્યૂશનકલાસ તરફ વળે છે. એવી આશામાં કે ટ્યૂશનકલાસ માર્ક્સ માટે જરૂરી બધું શીખવી દેશે. એટલે વ્યક્તિઘડતર કરનારી સારી શાળા છોડીને જેમાં હાજર રહેવું ન પડે એવી નામની શાળામાં બાળકને દાખલ કરે છે. (૩) સંતાનની ક્ષમતા, રુચિ, શારીરિક - માનસિક - ભાવાત્મક સ્થિતિ અંગે વાલીઓએ ૧થી ૧૦ ધોરણ સુધીમાં ભાગ્યે જ રસ લીધો હોય છે, પછી મૂંઝવણ શરૂ થાય છે. ૧૧-૧૨ ધોરણમાં માર્ક્સ લાવવાનું દબાણ હોય છે એટલે સંતાન કહે તે બધું કરવા વાલીઓ લાચાર હોય છે. પહોંચી ન શકે તેવા ખર્ચા કરવા, સંતાનની પસંદગી ખોટી હોય તોપણ સંમત થવું અને સંતાનને આગ્રહપૂર્વક કશું ન કહેવું એવું વલણ વાલીઓ ધારણ કરે છે. કારણ કે એક છૂપો - અવ્યક્ત ભય હોય છે કે રખેને સંતાન પછી આત્મહત્યા કરે તો !

આ સ્થિતિ નાનાં-મોટાં શહેરો અને હવે ગામડાં સુધી છે. સરકારમાં બેઠેલા વહીવટી બાબતો સુધી સીમિત રહે છે. મોટા ભાગની શાળાઓ વાલીઓ સાથે ખાસ સંબંધ રાખતી નથી. ચારિત્રઘડતરને પોતાનું અનિવાર્ય કાર્ય ગણતી હોય તેવી શાળાઓ બહુ ઓછી છે.

આ સઘળું રોગના નિદાનરૂપ છે. એનો ઉપાય શોધવો જ રહ્યો. આ તો પતનનો ઢાળવાળો રસ્તો છે. આ જ ઢબે આગળ વધ્યા તો આપણું શિક્ષણ પોતાનો અર્થ ગુમાવી બેસશે. આમાં પરિવર્તનનું વાહક એવું સબળ, સક્ષમ, અસરકારક પરિબળ વાલીઓ છે. જોકે આજે વાલીઓને પોતાને પણ પોતાના આ સ્વરૂપ અંગે ખ્યાલ નથી. તેઓ તો ફી, પુસ્તકો, કપડાં, સાધનો, સગવડ પૂરાં પાડવા

સુધી જ પોતાની કામગીરી ગણે છે. ગુજરાતમાં શિક્ષણની સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી હતી ત્યાં સુધી આ ખ્યાલ ભલે ચાલ્યો, હવે નહિ જ ચાલે. આજે વાલીઓ શાળાની ફી માટે એકઠાં થાય છે, વિરોધ કરે છે, પરંતુ શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે એકઠાં થતાં નથી. એનો એમને વિચારેય આવતો નથી.

લોકશાહી રાજ્યરચનાનો પાયાનો સિદ્ધાંત એ છે કે તમને કંઈ છે, દુઃખે છે, અણગમતું છે, અયોગ્ય છે તો બોલો, જણાવો. મૂંગા રહેશો તો માની લેવામાં આવશે કે જે છે તે બરાબર છે. જો વાલીઓ બોલતાં થાય, માગણી કરતાં થાય, પોતાની વાજબી અપેક્ષાઓને ઉચિત રીતે પ્રગટ કરતાં થાય તો પરિસ્થિતિ બદલાય જ. કારણે તેઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. તંત્રમાં એકાદ પ્રતિભાશાળી કે પ્રભાવશાળી માણસ આવીને બધું બદલી નાખશે એ ખ્યાલ હવે છોડવો પડશે. વિનોબાએ કહ્યું છે તેમ નાયકત્વનો નહિ, ગણસેવકત્વનો યુગ બેઠો છે. સામાન્ય માણસો જ સંગઠિત બનીને પરિવર્તનના વાહક બનશે. એ માટે દરેક વખતે મોરચો કાઢવાની, નારા પોકારવાની જરૂર નથી. પોતાની વાત તર્કબદ્ધ રીતે, વ્યાપક હિતની રીતે રજૂ કરવાની અને પોતાને ભાગે આવતી જવાબદારી સ્વીકારવાની વૃત્તિ હશે તો પરિવર્તન શક્ય છે. જવાબદારી બીજા કોઈકની છે, મારી કશી નથી, એ મનોવૃત્તિમાંથી વાલીઓએ મુક્ત થવું પડશે.

વાલીઓની નિસ્બત, સક્રિયતા અને જવાબદારીના સ્વીકારમાંથી જ શિક્ષણમાં મૂળભૂત પરિવર્તન થશે. બાકીનાં પરિબળો (હિસ્સેદારો) નબળાં પડ્યાં છે ત્યારે વાલીઓએ જ નિર્ણાયક ભાગ ભજવવો જરૂરી છે. તેઓ દરેક ગામ-શહેરમાં છે. સીધા સંબંધિત છે. આ નિર્ણાયકતાને મુદ્દારૂપે ટૂંકમાં આમ મૂકી શકાય :

(૧) વાલીઓએ સંતાનના ઘડતર માટે પહેલા ધોરણથી જ સક્રિય રહેવું જોઈએ. દસ ધોરણ સુધી ઉપેક્ષા સેવીએ અને ૧૧-૧૨ ધોરણમાં માર્ક્સ માટે તૂટીમરીએ એ દષ્ટિકોણ જ અધૂરો અને નુકસાનકારક છે. પોતાનાં સંતાનને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવાનું તે સાવ નાનાં હોય ત્યારથી શરૂ કરવું જોઈએ. સંતાનની ક્ષમતાને તેમ જ મર્યાદાને ઓળખવી જોઈએ. સંતાનને માત્ર માર્ક્સ લાવનાર મશીનને બદલે સતત વિકસતું અસ્તિત્વ ગણવું જોઈએ. આ માટે ચાર બાબતો અનિવાર્ય છે : (૧) સંતાન સાથે સતત સંવાદ કરો. સંતાનને સમય આપો. તમે સગવડ પૂરી પાડનાર ATM બની ન જાઓ. (૨) ઉત્તમ માર્ક્સ લાવવા સાથે સંતાન ઉત્તમ મનુષ્ય બને એ અંગે પ્રથમથી જાગ્રત બનો. નહિ તો ઘરડાઘરમાં જવાની કે સંતાનની ઉપેક્ષા

સહીને નાછૂટકે ઘરમાં રહેવાની પરિસ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે. (૩) તમે કમાણીમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેશો અને સંતાનને માત્ર ઉપદેશ આપ્યા કરશો તો તમારા શબ્દો બોદા બની જશે. બાળકો નાનાં હોય છે, પરંતુ સમજતાં ઘણું હોય છે. માતા-પિતાની મર્યાદા જલદી પારખતાં હોય છે. વાલીઓએ સંતાન માટે નમૂનારૂપ બનવું જરૂરી છે. (૪) પતિ-પત્ની વચ્ચે અભિપ્રાયભેદ હોય, મન ઊંચાં થયાં હોય તોય કદી પણ બાળકની હાજરીમાં ઝઘડો ન કરો, પોતાને સાચા સાબિત કરવાની હોડમાં ન ઉતરો.

(૨) જીવનમાં અમુક જ કામગીરી (જેમાં કમાણી વધારે હોય છે તે)ને મહત્ત્વની ન ગણો. બધા વિદ્યાર્થીઓ IIT, મેડિકલ, એન્જિનિયરિંગ, એમબીએ માટેની ક્ષમતા ધરાવતા નથી હોતા. તો એમાં એમને પરાણે ન ધકેલો. તેઓ બીજાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્તમ પરિણામ બતાવશે. સંતાનની રુચિ અને આવડતને તપાસો. કોઈ પણ કાર્ય શ્રેષ્ઠ રીતે કરવું એ આગ્રહ હશે તો સંતાન જે કોઈ કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કરશે તેમાં શ્રેષ્ઠ સાબિત થશે. બાળકો વધુ માર્ક્સ મેળવવા જાતે સક્રિય થાય તો એ તેની સંકલ્પશક્તિ છે, પરંતુ વાલીઓ વધુ માર્ક્સ માટે દબાણ કરે છે ત્યારે બાળકના વિકાસમાં ઘણું નુકસાનકારક સાબિત થાય છે.

(૩) જાહેરાતો, પડોશીઓ, સગાંઓ કે થોડા સફળ માણસોનાં દષ્ટાંતો જોઈને સંતાનો વિશેનાં સ્વપ્નાં ન બાંધો. તમારું બાળક અનન્ય છે, અદ્વિતીય છે. તેની ખૂબીને, ઉત્તમતાને પ્રગટ થવામાં સહાયરૂપ થાઓ – ક્ષેત્ર ગમે તે હોય. બાળકની અન્ય સાથે સરખામણી કરીને તેને અન્યાય કરવાનું બંધ કરો. માછલી ઝાડ પર ચડી શકે તો જ એ શ્રેષ્ઠ એવું નથી હોતું.

(૪) દરેક બાળકની ગ્રહણ કરવાની અને વિકાસની ગતિ તેની પોતાની હોય છે, તેમાં અન્ય બાળક (ભાઈ કે બહેન પણ નહિ) સાથે સરખામણી ઘાતક છે. દરેક બાળકની પોતાની ગતિ હોય છે. કેટલાકની પ્રારંભે ગતિ ધીમી હોય પણ આગળ જતાં ખૂબ ગતિશીલ બની શકે છે. આ સ્વીકારો અને તેને ધ્યાનમાં રાખીને બાળકને ક્યાં કઈ મદદની જરૂર છે તે વિચારો. જરૂર હોય તો આ માટે નિષ્ણાતોની મદદ લો.

(૫) બાળકોને વાતવાતમાં હતાશ થઈ જાય, ભાંગી પડે એવાં માયકાંગલાં ન બનાવો. બાળકનાં બધાં કામ કરી આપીને પરોપજીવી ન બનાવો. જિંદગીમાં ફૂલો છે તો કાંટાઓ પણ છે એની એને ખબર પડવા દો. તેની કક્ષા અનુસાર કઠણ જિંદગીની ટેવ પાડો. અતિ સલામતી, અતિ

સંભાળ બાળકના વિકાસમાં અવરોધક બને છે. બાળક પોતાનાં અમુક કામ જાતે કરતું થાય તેવું નાનપણમાં જ યોજવું જોઈએ. દફતર યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવું, ઊઠીને પથારી કે ચાદર વાળી લેવી, વસ્તુઓ યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવી, મહેમાનનું સ્વાગત વગેરે કામો સહજ હોવાં જોઈએ. સુઘડતા માટે આગ્રહ રાખવો જોઈએ. ભાઈ-બહેન વચ્ચે ભેદ ન કરો. બહેન રસોડાનું પ્લેટફોર્મ સાફ કરે તો ભાઈ ડાઈનિંગ ટેબલ સાફ કરે તેવું ગોઠવવું જોઈએ. કોઈ કામ નાનું કે મોટું નથી એવું વલણ બંધાવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.

(૬) માણસને ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં ભાંગી પડતો અટકાવે છે, ટકાર રાખે છે તેનો આત્મવિશ્વાસ. આત્મવિશ્વાસ જ મનુષ્યને પોતાની વિચારણામાં દૃઢ રાખે છે. ન કલ્પેલાં કાર્યો કરવાનું બળ આપે છે. બાળકનો આત્મવિશ્વાસ અખંડ રહે, વધતો રહે એ તો મા-બાપ જ કરી શકશે. આત્મવિશ્વાસના વિકાસ માટે વિધેયક વલણ (Positive Attitude) ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. આવાં વલણો વાણી દ્વારા કેળવાય તેથી વધુ મા-બાપના જીવનમાંથી કેળવાતાં હોય છે. તો બાળક એક-બે ટકા ઓછા આવતા પંખે લટકીને આત્મહત્યા નહિ કરે.

(૭) શાળામાં યોજાતા વાલીમિલનમાં વાલીઓએ અવશ્ય જવું જોઈએ. શાળા સંચાલન સમિતિમાં પણ રસ લેવો જોઈએ. વાલીમિલન શાળાની ભૂલો બતાવવા માટે નથી, પણ ગુણવત્તા વધારવાનાં ઉત્તમ સૂચનો મેળવવા માટે છે. માત્ર ફી વધારા વખતે એકઠા થવા કરતાં બાળકને સમજવા શાળામાં જવું એ હજારગણું વધારે મહત્ત્વનું છે. બાળકમાં અમુક કારણે ગ્રંથિ બંધાઈ ગઈ હોય તો એ સમજવું જરૂરી છે. એમાં શાળાનું માર્ગદર્શન લો, સાથે જ તમે પોતે વાંચો, વિચારો, સમજો એ આવશ્યક છે.

(૮) સારા માટેની બધી ઈચ્છા પછી પણ શાળાની કેટલીક મર્યાદા હોય છે; કારણ કે અત્યારે શાળા અંગેના તમામ નિર્ણયોની સત્તા સરકાર અને તંત્ર પાસે છે. શિક્ષણનું રાષ્ટ્રીયકરણ નહિ, સરકારીકરણ થઈ ગયું છે. ઉપાય છે તમારા પરિચયના વાલીઓનું જૂથ ઊભું કરો. વોટ્સઅપ જૂથ પણ ઊભું કરી શકાય. જે બદલાવથી શાળા, શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને વાલી-બધાંનું હિત સારું થવાનું હોય તેવાં જ સૂચનનાં પોસ્ટકાર્ડ લખીને દર પંદર દિવસે શિક્ષણમંત્રીશ્રીને મોકલો. કોઈનીય ટીકા કરવાને બદલે શું હોવું જરૂરી છે, કેવા ફેરફાર જરૂરી છે તેની તાર્કિક પણ ટૂંકી રજૂઆત કરતાં આવા દસ હજાર પોસ્ટકાર્ડ શિક્ષણમંત્રીના ટેબલ ઉપર દર પંદર દિવસે પહોંચશે તો તેઓ વિચારવા તૈયાર થશે. ફેરફાર કરશે.

કારણ કે હજારો લોકોને કોઈ તંત્ર નારાજ કરી શકતું નથી.

(૯) બાળકનો વિકાસ એટલે માત્ર વધુ માર્ક્સ એટલું જ નથી. બાળકના શરીરનો, મનનો અને હૃદયના – એમ ત્રણેનો વિકાસ થવો જોઈએ. બાળક કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે સક્ષમ હોવો જોઈએ. એ માટે તેનું શરીર બરાબર બંધાવું જોઈએ. તો ખોરાક અને રમત અંગે વાલીઓના મનમાં સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ. બાળકના હૃદયના વિકાસ માટે તેની સંવેદનશીલતા વિકસવી જોઈએ. પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ, પ્રકૃતિનાં બધાં તત્ત્વો માટેનો પ્રેમ બાળકમાં પેદા થાય તેવું પોષણ આપવું જોઈએ. વસ્તુનો બગાડ ન થાય, ભોજનમાં કશું છોડવું નહિ, દરેક વસ્તુ કરકસરથી અને કાર્યક્ષમતાથી કરવી એ સમગ્ર પર્યાવરણને મદદ છે. આ બધું બાળકને નાનપણથી શીખવવું જોઈએ. એ સંસ્કારરૂપે સ્થિર થવું જોઈએ. એમાંથી હૃદયનો વિકાસ થશે. પોતાનાથી પાછળ રહેલા કે સહન કરનારા માટે તેના હૃદયમાં લાગણી જાગશે.

બુદ્ધિનો વિકાસ એટલે માત્ર સ્મૃતિનો વિકાસ નહિ. તર્કશક્તિ, અવલોકનશક્તિ, પ્રયોગતત્પરતા, બે વસ્તુ, કાર્ય કે સ્થિતિ વચ્ચેના સંબંધને સમજવો, નજીકનું કે નાનું જોઈને વિશાળ ફલક પરનાને પારખવાની શક્તિ, પોતાના કોઈ પણ પગલાની પોતાના ઉપર, સમાજ ઉપર અને સમષ્ટિ ઉપર અસર થાય છે તેમાંથી જન્મતો જવાબદારીનો ભાવ – આ અને આવી બાબતો સમજવી એ બૌદ્ધિક વિકાસ છે. આ વિશાળ દેશના વિરાટ પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને વ્યાપક હૃદયની જરૂર છે. એ માટે વાલીઓએ ઘરને શાળા બનાવવી પડશે. વાલીઓએ સમજવું પડશે કે સંતાનનો સર્વાંગી વિકાસ એટલે શું ? એ માટે વાલીઓએ જાગ્રત થવું પડશે, જાતે આચરણ કરવું પડશે, એ માટે સંગઠિત થવું પડશે.

વાલીઓ આ કરશે તો તેઓ બિચારા મટીને બળવાન બનશે, ચિંતાતુરને બદલે તૃપ્ત બનશે, તાણને બદલે પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરશે. સૌથી વધુ તો પૃથ્વી ઉપર જેના અવતરણમાં પોતે નિમિત્ત બન્યા છે તે બાળકને ઉત્તમ મનુષ્યરૂપે સમાજને ચરણે ધરવાની સાર્થકતા અનુભવી શકશે.

મનસુખ સલ્લા

સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ્સ,

દેવાશિસ સ્કૂલ સામે, જજસ બંગલા વિસ્તાર,

આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

મો. ૯૮૨૪૦૪૨૪૫૩

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનું 'અધ્યયનનિષ્ઠ સમાજ' સર્જનની દિશામાં ઝદમ

ડૉ. પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ

વિશ્વ સંસ્થા : 'રાષ્ટ્ર સંઘ' પ્રેરિત 'યુનેસ્કો' વિશ્વના દેશોના સુચારુ માનવવિકાસનાં વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શતા કાર્યક્રમો હાથ ધરે છે. આરોગ્ય, વિજ્ઞાન અને શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. આ ક્ષેત્રોને લગતા અહેવાલો પણ પ્રકાશિત થાય છે. આ અહેવાલો જે-તે ક્ષેત્રના લગતા સંશોધનમૂલક અભ્યાસમૂલક સ્વરૂપના વિશ્વવિખ્યાત એવા વિદ્વાનોની ટીમ દ્વારા આલેખાયેલા હોય છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે યુનેસ્કો દ્વારા ૨૧મી સદીના શિક્ષણના સ્વરૂપ ઘડતરમાં વિશ્વના દેશોને માર્ગદર્શન બની રહે તેવો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો. 'Learning : The Treasure within' - 'શિક્ષણ : ભીતરનો ખજાનો.' ૧૯૯૫માં વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આ અહેવાલ પહેલાં ૧૯૭૨માં યુનેસ્કો દ્વારા 'Learning to Be' (જીવન અસ્તિત્વ માટેનું શિક્ષણ) શીર્ષક સાથેનો અહેવાલ રજૂ થયેલો.

યુનેસ્કોનો 'Learning to Be' (૧૯૭૨) અહેવાલ ફ્રાન્સના વિશ્વ વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી 'એડગર ફોરે'ની આગેવાનીમાં આલેખાયેલો હતો. અહેવાલ માટે નિયુક્ત થયેલા ૧૫ જેટલા વિદ્વાન મહાનુભાવોએ 'શિક્ષણની આજની અને આવતીકાલની દુનિયા'ને કેન્દ્રવર્તી બનાવી એક અભ્યાસમૂલક અહેવાલ ગ્રંથ યુનેસ્કો, મારફતે વિશ્વ સમક્ષ સાદર કર્યો. આ અહેવાલનું 'યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ' દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવામાં આવેલો. 'યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ'ના અધ્યક્ષ હતા શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ. તેઓશ્રીએ સમગ્ર ગુજરાતના વિવિધ ભાગોમાં પરિસંવાદ ગોઠવી, તે અંગેની સમજનો ફેલાવો થાય તેવા પ્રયત્ન કરેલા. તેમાં 'Learning Society' અધ્યયનનિષ્ઠ સમાજની સંકલ્પનાનો નવવિચાર રજૂ કરવામાં આવેલો. સતત ચાલતો જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ અને તેને

પહોંચી વળવાના સંસ્થાગત અને સંસ્થામુક્ત પ્રયત્નો અંગેની ભલામણ કરવામાં આવેલી છે.

ઈ. સ. ૧૯૯૫માં પ્રકાશિત થયેલ શિક્ષણક્ષેત્રે માર્ગદર્શક બની રહેનાર અહેવાલ - 'Learning _ The Treasure Within' (Report of UNESCO of the international Commission on Education for the Twenty First Century) આ આયોગના અધ્યક્ષ ફ્રાન્સના ડેલોર્સ નામના વિદ્વાન હતા. આ અહેવાલનો અનુવાદ 'શિક્ષણ : ભીતરનો ખજાનો' (એકવીસમી સદી માટેનો આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશનનો શિક્ષણ અંગેનો યુનેસ્કોને અહેવાલ) યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડે પ્રકાશિત કર્યો છે. આ અહેવાલ ૨૧મી સદીનું શિક્ષણ સ્વરૂપ ઘડવા માટેની દીવાદાંડી સમાન છે. વિકસિત કે વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોને પોતાની શિક્ષણનીતિ ઘડવામાં મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન આ અહેવાલથી મળી રહે છે. દુનિયાભરના વિવિધક્ષેત્રોના સમર્થ વિદ્વાનોના બનેલા ૧૫ સભ્યોના આ આયોગે યુનોની વિવિધ સંસ્થાઓ, વિવિધ દેશોના અનેક મહાનુભાવો, સંસ્થાઓના સહયોગથી આ અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે. જેમાં અનેકવિધ વિદ્વાનનો નિષ્ણાતોના સહિયારા શાણપણનો અર્ક છે. આ આયોગમાં એક સભ્ય તરીકે ડૉ. કરણસિંહ પણ હતા જે ભારત માટે ગૌરવવંતી ઘટના છે. આ આયોગની અંગ્રેજી ભાષા રસાળ અને તેમાં કરેલી ભલામણો આજે વધારે સુસંગત બનતી જાય છે.

૨૧મી સદીમાં જ્ઞાનનો એક જથ્થો, એક તબક્કામાં શાળા-કોલેજો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી લેવાથી ચાલશે નહીં. દરેક વ્યક્તિને એવી રીતે સજ્જ કરવી પડશે કે જેનાથી આજીવન નવું શીખવાની તકને ઝડપી શકે અને પોતાના જ્ઞાન અને કૌશલ્યનો ત્વરિત રીતે વિકાસ કરી ઝડપથી બદલાતા રહેતી, પરસ્પર સંકળાયેલી રહેતી આ સંકુલ દુનિયા સાથે

તે અનુકૂલન સાધી શકે. આ માટે શિક્ષણની સમગ્ર વ્યવસ્થા અને પ્રક્રિયાને તેના મૂળભૂત ચાર પાયાઓ પર આયોજિત કરવી પડશે.

(૧) શીખતા રહેવા માટેનું શિક્ષણ (Learning to Learn) : આ શિક્ષણમાં વિશાળ સામાન્ય જ્ઞાનનો મર્યાદિત વિષયના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ સાથે સમન્વય સધાય. સતત પ્રગટ થતા વિષયોમાં જરૂર પ્રમાણે કઈ રીતે શીખી લેવાય તેનું કૌશલ્ય હાંસલ કરવું જરૂરી છે. આ જીવન શીખતા રહેવા માટેની સજ્જતા કેળવવી જરૂરી બને છે. જૂના બિનઉપયોગી જ્ઞાનને ટાળવું, નવું ઉપયોગીને જોડવું અને ચાવીરૂપ બાબતોમાં સતત સજ્જ રહેવાની કળા શીખવાની જરૂર છે જેને ‘આજીવન અધ્યયન’ (Life Long Learning) કહી શકાય.

(૨) કામ કરવા માટેનું શિક્ષણ (Learning to Do) વ્યક્તિ પોતાના આસપાસના વાતાવરણમાં પ્રવૃત્તિ, કામ કે સર્જનાત્મક કાર્ય કૌશલ્ય વિકસાવી શકે.

(૩) સહજીવન માટેનું શિક્ષણ (Learning to Live Together) : વ્યક્તિ પોતાના વ્યવહાર-વર્તનથી અન્ય લોકો સાથે સહકાર સાધી જીવતાં શીખો. લોકશાહીમાં સમરસ સમાજ નવરચના માટે આ અનિવાર્ય છે.

(૪) અસ્તિત્વ માટેનું શિક્ષણ (Learning to be) : વ્યક્તિ પોતાનો મહત્તમ વિકાસ સાધી, સ્વાયત્ત જીવન જીવી શકે. પોતાના માટે પોતે નિર્ણય લઈ જવાબદાર નાગરિકત્વ વિકસાવી શકે. આનંદપૂર્વક જીવન જીવી શકે.

વિશ્વકક્ષાના આ બંને આયોગોની ભલામણો પરસ્પર અવલંબિત છે. આજે પણ તે શિક્ષણના ભાવિ દર્શન માટે દીવાદાંડી સમાન છે. તેમાં સૂચવાયેલા શિક્ષણના સ્વરૂપમાં ‘આજીવન જીવન’ (Life Long Education) અને ‘જ્ઞાનમૂલક સમાજ’ (Knowledge Based Society) સર્જવાનું લક્ષ્ય આજે પણ ભાવિ વિકાસની દૃષ્ટિએ વધારે ઔચિત્ય ધરાવે છે. ડેલોર્સ આયોગનો અહેવાલ તો વૈશ્વિક કક્ષાએ ખૂબ જ પ્રભાવશાળી બની રહ્યો છે.

શિક્ષણનાં આવાં વ્યાપક લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવા ઔપચારિક રીતે શિક્ષણનું કાર્ય કરતી શાળા, મહાશાળાઓ કે વિશ્વ વિદ્યાલય ઉપરાંત અનૌપચારિક રીતે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ વધારે જરૂરી બને છે. ગ્રંથાલયો, સમૂહ માધ્યમો, સંસ્થાઓ, ટીવી, ફિલ્મ, રેડિયો, વર્તમાનપત્ર, સામયિક

વગેરે, જ્ઞાન કોશ સંસ્થાઓ સામુદાયિક શિક્ષણસંસ્થાઓ, પ્રકાશન સંસ્થાઓ, મ્યુઝિયમો, સંસ્કાર કેન્દ્રો વગેરે સમાજના આજીવન શિક્ષણ માટે સાથે સંયોજાઈને કાર્ય કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે. અમદાવાદમાં આ દિશામાં યત્નકિયંત પણ ઐતિહાસિક રીતે નોંધપાત્ર બને તેવો ફાળો ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ સંસ્થા આપી રહી છે. ‘વિશ્વકોશ’ નામે ઓળખાતી આ સંસ્થા ડેલોર્સ આયોગમાં પ્રતિપાદિત પાયાઓમાંથી ખૂબ જ મહત્ત્વના પાયા - Learning to Learn - ‘આજીવન શિક્ષણ’ની દિશાનું વૈવિધ્યપૂર્ણ વિષયોમાં જ્ઞાનની દિશાઓ ખોલી આપવાનું મહાન કાર્ય કરી રહી છે. ગુજરાતના મૂર્ધન્ય કવિશ્રી ‘ચંદ્રકાન્ત શેઠ’ રચિત સંસ્થાગીતમાં સંસ્થાના વિઝન અને મિશનનું સુંદર આલેખન છે.

“અહીં જ્ઞાનસૂર્ય સંચરે, આપણું ચિત્ત પ્રકાશિત કરે...
અહીં જ્ઞાનયજ્ઞ સૌ કરે, ચિત્તનું વિશ્વ વિકસિત કરે...
શબ્દ-પ્રકાશ, અર્થ-ઉજાશે, તર્ક-મર્મના સહજ વિકાસે,
જ્ઞાનામૃત નિઝરે... અર્ધ્ય સૌ સત્યદેવને ધરે...
ધન્ય ગુર્જરીની શુભ દૃષ્ટિ, વિશ્વકોશની એવી સૃષ્ટિ
તમસ-તાપ સંહરે... અંતરે સુખ સમજણનું ઠરે...
રેવા-જળ-શી શક્તિદાયિની, સત્ય-સંમુદા-મુક્તિદાયિની
‘વિશ્વવિહાર’ જ કરે... શીલ-સત્ત્વ સંભરે...
ગુર્જરી વિશ્વરૂપને વરે !...”

— ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આ ગીતમાં વિશ્વકોશ દ્વારા સમાજને જ્ઞાનામૃતનો અર્ધ્યનું સમર્પણ કરી, ગુર્જરીને વિશ્વગિરા બનાવવાના સત્ત્વશીલ સંસ્કાર ઝરણાના કલગાનનું ગુંજન થાય છે. વિશ્વકોશ દ્વારા જ્ઞાનમૂલક, અધ્યયનનિષ્ઠ સમાજસર્જન થાય અને માનવને સમજણનું સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ યોજાય છે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ : ગુજરાતી ભાષામાં એક મહાન સંસ્કારઘટના તે ૨૫ દળદાર ખંડોમાં રચાયેલો આ વિશ્વકોશ છે. આ વિશ્વકોશનું સતત નવીનીકરણ થતું રહે છે.

બાલ વિશ્વકોશ : ગિજુભાઈ સ્વપ્ન સમાન - ‘બાળકો માટેનો વિશ્વકોશ’ સુંદર ચિત્રો સાથે આજે છ ખંડમાં ઉપલબ્ધ છે.

વિવિધ વિષયોની દિશામાં ‘વિશ્વકોશ’ રચના થઈ રહી છે.

વિવિધ વિષયો ઉપર પ્રકાશન - ગ્રંથશ્રેણી -

અદ્યતન વિષયો ઉપર ઉપયોગી થાય તેવા ગ્રંથોનું સતત પ્રકાશન. આમ છપાયેલા સ્વરૂપના વ્યાપક પ્રસાર ઉપરાંત સમાજને ઉપકારક એવા અન્ય વિષયો ઉપયોગ પ્રવચન, નિદર્શન, પ્રદર્શન, પ્રયોગ યોજાતા રહે છે.

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણીમાં અનેકવિધ વિષયો ઉપર જે-તે વિષયના વિદ્વાનનાં વ્યાખ્યાન યોજાય છે. 'ઉત્કૃષ્ટ જીવન વિકાસ' વ્યાખ્યાન માળામાં આધ્યાત્મિક અને આંતર જીવન દર્શનને સ્પર્શતા વિષયો રજૂ થાય છે. સંસ્થાના લલિત કલા કેન્દ્રના ઉપક્રમે નૃત્ય સંગીત, કલા, ચિત્ર, જેવા વિષયોના નિદર્શન, પ્રદર્શન સાથેના પ્રયોગ યોજાય છે. 'આરોગ્ય'ને લગતા યોગ-ધ્યાનના પ્રયોગ યોજાય છે. 'સાહિત્ય સર્જન'ના કાર્યક્રમ હાથ ધરાય છે. તો બાલકિશોર સાહિત્ય સર્જન માટે સ્પર્ધાઓ યોજાય છે. તાજેતરમાં 'વિશ્વા' નામના એક

આગવી ભાતના મહિલાકેન્દ્રી વિશિષ્ટ પ્રકારના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નિયમિત રીતે, વૈવિધ્યપૂર્ણ યોજાતા આ કાર્યક્રમોએ અમદાવાદમાં પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. સમયસર, શિસ્તબદ્ધ રીતે યોજાતા આ કાર્યક્રમોમાં શ્રોતાઓ ગૌરવપૂર્વક ભાગ લે છે.

આમ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ૨૧મી સદીમાં અનિવાર્ય 'અધ્યયનનિષ્ઠ સમાજ' સર્જન દિશામાં નક્કર કદમથી કૂચ કરી રહી છે. ડેલોર્સ કમિશનની ભલામણોને સાકાર કરવાની દિશામાં નક્કર પ્રદાન થઈ રહ્યું છે. આજે ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના નેતૃત્વ સાથે સહયોગી પ્રદાન થઈ રહ્યું છે. આ નમૂનેદાર અનુકરણીય સાર્વજનીન પ્રવૃત્તિઓને બિરદાવતાં આનંદ થાય છે.

ડૉ. પુરષોત્તમ ગો. પટેલ
મો. ૯૮૭૯૫૦૮૦૫

કલાપી

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

વરલ દરબાર શ્રી હરિસિંહજી ગોહિલ પોતે કવિ હતા, શિષ્ટ આચારના થિયોસોફિસ્ટ હતા અને ભાવનગરની થિયોસોફિકલ લોજના સ્થાપક તથા પ્રમુખ હતા. તેમની પ્રેરણાથી લાઠી ઠાકોર સુરસિંહજી 'કલાપી' પણ થિયોસોફિસ્ટ થયેલા.

અત્યંત લાગણીવશ અને કાવ્યરસિક કલાપીએ વ્યવહારથી કંટાળી એક વખત રાજ્યત્યાગનો સ્પષ્ટ વિચાર કર્યો હતો અને ગાદી છોડવા તત્પર બન્યા હતા. તે વખતે કલાપીને સમજાવવા વરલ દરબાર હરિસિંહજીએ વિનય ને સંકોચથી, છતાં બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તેમને 'કેટલુંક ન રુચે તેવું કહેવું પડ્યું હતું.' તેના ઉત્તરમાં કલાપીએ લખ્યું :

'જે લખ્યું તેને માટે ઉપકાર માનું છું. માન-અપમાનનો કદી વિચાર કરશો નહિ. સ્નેહમાં, અને સ્નેહી પણ જ્યારે સ્નેહીના હિતનો વિચાર કરતો હોય છે ત્યારે

માન-અપમાનના વિચારથી હાનિ જ થાય છે. આપ હંમેશાં જે મનમાં આવે તે લખશો.'

આ લાઠી ઠાકોર સુરસિંહજી ગોહિલને (ઈ. સ. ૧૮૭૪થી ૧૯૦૦) ઘણા મિત્રો હતા. સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી, શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ, શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત' વગેરે તેમના મુરબ્બી મિત્રો હતા. દરબાર શ્રી હરિસિંહજી રૂપસિંહજી ગોહિલ, દરબાર શ્રી વાજસુર વાળા તથા કાળુભા, સરદારસિંહ રાણા વગેરે તેમના રજવાડી સાહિત્ય-સંસ્કાર-પ્રેમી મિત્રો હતા. શ્રી જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે 'જટિલ' પ્રથમ ભાવનગરમાં કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરતા, તેમને કલાપીએ નોકરી આપી લાઠી બોલાવી લીધા. મહુવાના મસ્ત કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરને કવિ તરીકે પેન્શન બાંધી આપીને ખેંચી લીધા. તેમની સાથે તેમના નાના ભાઈ હરગોવિંદનેય આકર્ષી લીધા. કુંડલાના શાસ્ત્રી તથા વૈદ્ય સૌજન્યમૂર્તિ પ્રભુલાલ

પ્રભાશંકરને સંસ્કૃત ભાષા-સહિત સાહિત્ય ભણવા ગુરુપદે સ્થાપી બોલાવ્યા. આમ, કાવ્યરસિક ને સંસ્કારશીલ જે-જે વ્યક્તિ માટે કલાપીને આદર હતો તેને-તેને લાઠીમાં લેવા પ્રયત્ન કરેલા.

ભિન્ન-ભિન્ન શ્રેણીના, નાનીમોટી વયના, સાહિત્યજ્ઞ અને સંસ્કારમંડિત મિત્રોથી કલાપી વીંટાઈને રહેતા અને પ્રત્યેક સાથે નમ્રતાથી, ગુણજ્ઞતાથી, સદ્દેયતાથી અને ઉદારતાથી વર્તતા. કલાપીએ પોતે એક સ્થળે લખ્યું છે : ‘હું કવિ છું એવું હું માની જ શક્યો નથી... મારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે.’ આ લાગણી એટલી દૃઢ હતી કે મિત્રો કે સ્નેહીજનો તેમના પર જે ગુજારે તે સહી લેવા તત્પર હતા. ઉદારતા અને ક્ષમાના ગુણ તેમનામાં ઘણા ખીલેલા હતા.

આ મિત્ર-કાફલામાં મસ્ત કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અને તેમના નાના ભાઈ હરગોવિંદ હતા, જેઓ સ્વમાની હતા અને બહુ ઉગ્ર હતા. હરગોવિંદના સ્વભાવની કડકાઈ તેમના મોટા ભાઈની રુદ્રતા પાસે સામાન્ય લાગતી. બંને ભાઈઓ પોતાને જે સત્ય લાગે તે વાત, વગર પૂછ્યે અને પરિણામની પરવા વગર, નીડરપણે ગમે તેને કહી દેવાના સ્વભાવવાળા હતા. કોઈ વાર તત્કાલ રોષે ભરાઈ જતા તે વખતે હકીકતને સમજવા ઊંડે ન ઉતરે તેવા ઉતાવળા સ્વભાવના હતા, છતાં પોતાની ભૂલ જણાય ત્યારે તત્ક્ષણ તેનો સ્વીકાર કરી અંતઃકરણથી માફી માગનાર હતા. એવા એ મસ્ત, સ્વમાની ને ઉગ્ર ભાઈઓ સાથેના ઉદારદિલ કલાપીના એક-બે પ્રસંગ અહીં રજૂ કર્યા છે.

આ પ્રસંગોની વાત હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિએ જાતે કરેલી, આખરી વયે કરેલી, વારંવાર કરેલી. કલાપીના સમવયસ્ક મિત્ર હરગોવિંદે સૌહાર્દનિધિ કલાપીને ભરચુવાનીમાં ગુમાવ્યા પછી એકધારા પાંચ દસકા સુધી મિત્રનાં ગુણસ્મરણને વાગોળ્યાં છે. એ હરગોવિંદ અત્યંત સત્યનિષ્ઠ હતા. શ્રી મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે (‘કાન્તે’) તેમને ઋષિપુરુષ તરીકે ઓળખાવ્યા છે એવા સાત્ત્વિક આચારવિચારવાળા તેઓ હતા, એટલે તેમની વાતમાં અતિશયોક્તિનો અંશ હશે એમ મને લાગ્યું નથી.

કલાપી બહારગામ જતા ત્યારે પણ ઘણે ભાગે મિત્રોને સાથે લઈ જતા. એક વખત મિત્રોને લઈ તેઓ માથેરાન ગયેલા. મિત્રોમાં મસ્ત કવિ ત્રિભુવન તથા

હરગોવિંદ પણ હતા. એક દિવસ બપોર પછી કલાપી મિત્રો સાથે બેઠા હતા. તેવામાં એક પંખી વેચનારો બુલબુલ તથા મેનાનાં પાંજરાં લઈને વેચવા આવ્યો. બુલબુલોને જોતાં જ કલાપી ખૂબ આનંદ ને આવેશમાં આવી ગયા. આવાં બુલબુલો લાઠીમાં ન હતાં તે બાબતનો ખેદ વ્યક્ત કર્યો. લાઠીને બુલબુલોથી ગાજતું કર્યું હોય તો કેવું ? – એવી કલ્પના કરવા લાગ્યા અને પછી કેટલાં બુલબુલો ખરીદવા તે મિત્રોને પૂછવા લાગ્યા ને જાતે પાંજરું ઊંચકીને એકીટશે બુલબુલોને જોઈ રહ્યા.

કલાપીની આ ચર્ચાથી હરગોવિંદ નારાજ થતા જતા હતા. તેમણે કંઈક ઉગ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘ઠાકોર, તમારી લાઠીમાં બુલબુલો આપમેળે આવે એવા બાગ બનાવો એટલે બુલબુલો આવશે. તમારે એવું વાતાવરણ કે બાગ સજાવવા નથી ને બુલબુલો જ સાંભળવાં છે, એટલે આવાં બિચારાં પંખીને તમે પકડી પાંજરે પૂરીને દીવાલો વચ્ચે ગોંધી રાખો છો ! બિચારા વગડાના જીવને વગડામાં જીવવા દેતા નથી !’

પાસે બેઠેલા મિત્રોમાંથી શ્રી જીવનરામ દવે ‘જટિલ’ હરગોવિંદને બોલતા રોકવા ગયા. હરગોવિંદે કહ્યું : ‘હું તમને નથી કે’તો; વચ્ચે ન પડો.’

કલાપીએ કહ્યું : ‘બોલો, કવિ ! શું કરીશું ?’

હરગોવિંદે કહ્યું : ‘તમારે રાજા થઈને તો એવો હુકમ કાઢવો જોઈએ કે આવાં પંખીને પકડી જે પાંજરે પૂરશે તેનો દેહાંત કરવામાં આવશે. પણ તમે તો આને ખરીદવા બેઠા છો, એટલે આ લોકો આવતી કાલે બીજાં પકડી લાવશે ને વળી તમે મોં-માગ્યાં દામ આપીને ખરીદશો.’

ઉત્તરમાં હસીને કલાપીએ કહ્યું : ‘હા, હું બધાં જ ખરીદી લઉં છું.’

આ વાક્ય સાંભળી કવિ હરગોવિંદ ખૂબ નારાજ થઈ ગયા ને બોલ્યા : ‘તમારા જેવા માણસો જ આ રાંક પંખીઓનાં દુઃખનું કારણ છે. તમારા કાનને આનંદ દેવા એ ખુલ્લા આકાશના પંખીને ખોબા જેવડા પાંજરામાં પૂરી, રિબાવીને મારી નાખો છો !’ આટલું કહી કવિ હરગોવિંદ બેઠક છોડી ચાલ્યા જ ગયા. બુલબુલનાં એ બધાં પાંજરાં કલાપીએ તરત ખરીદી લીધાં ને બંગલાના પોર્ચમાં ટંગાવ્યાં. સાંજે કલાપી મિત્રો સાથે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે

હરગોવિંદ સાથે ન ગયા, મોઢું સુધ્યાં ન બતાવ્યું. જમવામાં પણ તેઓ જુદા પડી એકલા જમ્યા.

વળતે દિવસે વહેલી સવારે કવિ હરગોવિંદ પોતાના રોજના ક્રમ પ્રમાણે હાથમાં ડંગોરો લઈને ફરવા જવા માટે દાદરો ઊતરી નીચે આવીને પોર્યમાંથી નીકળતા હતા ત્યાં સવારના ઝાંખા અજવાળામાં સામે ટાંગેલા પાંજરાની બાજુમાં છાયાચિત્રની પેઠે ઊભેલા કવિ કલાપીને તેમણે જોયા. કલાપી સ્થિર ઊભા હતા. હરગોવિંદે નજીક જઈ જોયું તો બધાં પાજરાં ખુલ્લાં હતાં ને ઊડી જતાં બુલબુલો તથા મેના તરફ કલાપી રસથી જોતા હતા.

હરગોવિંદે કહ્યું : ‘ઠાકોર, તમારે આમ જ કરવું’તું તો મને કેવું’તું ને ?’

કલાપીએ કહ્યું : ‘તમારી વાત ખરી છે. બંધનમાંથી ઊડી જતાં પંખી કેવાં સુંદર લાગે છે !’ આમ કહી પંખીને ઉડાડી દઈ, એ બંને કવિમિત્રો તે સવારે એકલા ઊઘડતા અજવાળામાં દૂર સુધી ફરવા નીકળી ગયા.

*

બીજો પ્રસંગ મસ્ત કવિ સાથેનો છે.

વડોદરાના દીવાન મણિભાઈ જશભાઈએ રાજ્યના પુરાતત્ત્વખાતામાં અમરેલી મુકામે મસ્ત કવિની ક્યુરેટર તરીકે નિમણૂક કરેલી. એક વાર રાતને વખતે ઊંટ પર બેસી ઓખાથી અમરેલી તરફ આવતાં માર્ગમાં ઝોડું આવી જતાં મસ્ત કવિ નીચે પછડાઈ પડ્યા. પાછા બેઠા થઈ તેઓ ઊંટ પર ન બેઠા, તેમ ન ગયા અમરેલી. તેઓ સીધા મહુવાને માર્ગે પડ્યા. ઘેર જઈ દીવાન મણિભાઈ પર ‘મારે આવી નોકરી નથી કરવી’ એમ લખી નાખ્યું. મણિભાઈએ નોકરી ન છોડવા લખ્યું, છતાંયે છોડવી જ હોય તો ખાતા મારફત ધોરણસર અરજી કરી છૂટા થવા સૂચવ્યું. જવાબમાં મસ્ત કવિએ એવી મતલબનું લખ્યું કે ‘નોકરીએ તમે રાખ્યો’તો તેથી તમને લખ્યું. હું બીજે ક્યાંય લખવાનો નથી.’

આ પછી કલાપીએ પત્ર લખી તેમને આમંત્ર્યા. મસ્ત કવિએ પોતે કેમ નોકરી છોડી એ વાત કહી ઉમેર્યું કે પોતે હવે નોકર રહેવા માગતા નથી. આથી કલાપીએ કવિને માસિક રૂ. ૧૦.૦૦નું પેન્શન કરી આપ્યું ને પાસે રાખ્યા. કલાપી તેમને વડીલ મિત્ર તરીકે જાળવતા.

કલાપીનાં લગ્ન કચ્છનાં કુંવરી રમાબા સાથે થયેલાં.

એ રમા સાથે મોંઘી નામે દાસી આવેલી. તે બાળકી હતી. તેના પ્રત્યે કલાપીને પ્રેમ જન્મ્યો. કલાપીએ તેનું ‘મોંઘી’ને બદલે ‘શોભના’ નામકરણ કર્યું. બે-ત્રણ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૮૮૪માં તેને કોઈની સાથે પરણાવી. પરંતુ શોભના પ્રત્યેના પ્રેમની પરવશતાને કારણે કલાપીએ શોભના સાથે તા. ૧૧-૭-૧૮૮૮ના રોજ લગ્ન કર્યાં. પ્રેમ પાછળ પાગલ બનેલા આ રાજવીને મન શોભના સર્વસ્વ હતાં.

કવિ કલાપી શોભના સાથે લગ્ન કરીને મહાબળેશ્વર કે માથેરાન ગયેલા. શોભનાને દામ્પત્યનો ખ્યાલ આવે તે માટે તેમને ‘ઉત્તરરામચરિતમ્’ તથા ‘અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમ્’ એ બે ગ્રંથો શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ શીખવે એવી કલાપીએ ગોઠવણ કરેલી; પણ શાસ્ત્રીજીએ આ વખતે બહારગામ સાથે આવવા અનિચ્છા બતાવી, તેથી એ કામ સાથે આવનાર મસ્ત કવિને શિરે આવ્યું. મસ્ત કવિને કલાપી સાથે આ દિવસોમાં ખૂબ આનંદ આવતો.

એક દિવસ સવારે મસ્ત કવિ પોતાની ટેવ મુજબ પોતાના ડંગોરાને આરામપુરશીની બાજુમાં લાંબો મૂકી, ખુરશીમાં ફેંટાનું ઓશીકું કરી, સામે ટીપોઈ પર પગ લંબાવીને આંખો બંધ કરી પડ્યા હતા. કલાપી બાથરૂમમાં નાહવા ગયા હતા. તે વખતે ગુરુ પાસે સંસ્કૃત શીખવા માટે શોભના હાથમાં ‘ઉત્તરરામચરિત’ લઈને આવ્યાં ને ‘હું આવી છું’ કહીને સામે ઊભાં રહ્યાં.

મસ્ત કવિએ આંખો ઉઘાડી. એ જ વખતે સામે ઊભેલાં શોભના કે જે નવપરિણીત હતાં ને દાસીના દરજ્જામાંથી એકાએક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ રાજાની રાણી થયેલાં, તેણે પૂછ્યું : ‘ગુરુજી ! હું કેવી લાગું છું ?’

આ પ્રશ્ન ગુરુથી સહન ન થયો. ક્રોધથી તેઓ ખુરશીમાંથી સફાળા બેઠા થઈ ગયા ને રાણીના ગાલ પર વેગથી થપ્પડ મારી દેવા હાથ ઊંચકી બોલ્યા : ‘કહું, કેવી લાગ છ ?’ અને એ વાક્ય સાથે તેમણે કલાપીને બૂમ મારી : ‘ઠાકોર !’

કલાપી હજી બાથરૂમમાં હતા. કવિની અચાનક આવી જોરદાર બૂમ સાંભળી ભીને શરીરે ટુવાલ વીંટીને તેઓ બહાર દોડતા આવ્યા. કલાપી કંઈ પૂછે તે પહેલાં તો કવિ ગાજી ઊઠ્યા : ‘ઠાકોર ! હું જઉં છું.’

કલાપીએ આશ્ચર્યમૂઠ બની પૂછ્યું : ‘કેમ ?’

‘પૂછ તારી બાયડીને ! હું એનો ગુરુ છું, મોટેરો છું,

એ કાંઈ જોતી નથી ને નવાં કપડાં પે'રી આવીને સામે ઊભી રહીને મને પૂછે છે કે કેવી લાગું છું ! 'મને' પૂછે છે ! આ થોટ મારીને બતાવત કે કેવી લાગે છે. મારે એવીને કાંઈ ભણાવવું નથી ને એવીના ઘણી હારે રે'વું નથી.' કહી કવિએ પોતાનો ફેંટો તથા ડંગોરો હાથમાં લીધાં.

'પણ, કવિ ! ભલે જજો, પણ અત્યારે તો રોકાઓ ! થોભો, હું તૈયાર થઈ આવું; રોકાઓ.' એમ ભીને શરીરે કલાપી મનાવતા રહ્યા અને મસ્ત કવિએ વાહન વિના, પોતાના સામાન વિના રસ્તો પકડ્યો.

તેઓ મહુવા આવ્યા. થોડા દિવસમાં જ રૂ. ૨૫.૦૦નો મનીઓર્ડર અને એક કાગળ કલાપી તરફથી આવ્યા. પત્રમાં આ મતલબનું લખ્યું હતું : 'તમે મારા કામે સાથે આવેલા તેથી જવા-આવવાનો ખર્ચ મારે આપવો જોઈએ, તો મનીઓર્ડર ભલા થઈને સ્વીકારી લેશો. ગુરુજીએ (શાસ્ત્રી પ્રભુલાલે) આપણને ઘણી વાર એ શ્લોક કહ્યો છે કે મિત્રે મિત્રને સન્માર્ગે દોરવો જોઈએ. તમે તો શોભનાની ભૂલ જોઈ નાસી આવ્યા ! એવું ન હોય. તમને સંતોષ થાય એવાં અમને બંનેને બનાવવા માટે તમારે અમારી સાથે રહેવું જોઈએ. તમારી પ્રતીક્ષા કરું છું.'

ને પાછા કવિ લાઠી જઈ કલાપીને ભેટી પડ્યા. ગઈગુજરી વિસારી બંને ગાઢ મિત્રોએ સાહિત્યગોષ્ઠિ કરી.

કલાપીના અકાલ અવસાન પછી મસ્ત કવિએ 'કલાપીનો વિરહ' નામે કાવ્ય લખ્યું, ત્યારે કવિ એ કવિતા લખે ને રડે; રડે ને કવિતા લખે ! કોઈથી તેમને બોલાવાય નહિ ને તેઓ જવાબ પણ ન દે. ઉપલા કિસ્સામાં પોતે કલાપીને નાહક ભઠેલા એ વાત કાઢીને, તો કોઈ વાર પોતાની મા પાસે મસ્ત કવિ રોઈ પડતા.

અને એ મસ્ત કવિની સ્થિતિ જાણનાર યુવાન રાજવી કવિ કલાપીએ એ ઉગ્ર સ્વમાની કવિ માટે શું કરેલું ? પોતાથી બની શકે તે રીતે સન્માન આપી પાળવા ઉપરાંત પોતાના શોભના સાથેના લગ્ન પછી એકાદ અઠવાડિયામાં જ તેમણે ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજી પર પત્ર લખેલો. શ્રી મુનિકુમાર મ. ભટ્ટે સંપાદિત કરેલા 'કલાપીના પત્રો'માંથી એ પત્ર અહીં રજૂ કર્યો છે :

લાઠી, ૧૮-૭-'૮૮

પ્રિય શ્રીમાન મહારાજાસાહેબ,

આપને છેલ્લે ભાવનગરમાં મળ્યા પછી મને એટલું બરાબર સમજાયું કે સદ્ગુણ અને અમુક નીતિની ભાવનાઓ તરફ આપનો પક્ષપાત છે. સંગીતનો આપને શોખ છે અને કવિતાનો પણ તેથી કાંઈક હશે જ એવું અનુમાન હું કરું તો તેમાં હું છેતરાતો નહિ હોઉં. જ્યાંજ્યાં કોઈ કળાની કે સદ્ગુણની મૂર્તિ મારી દષ્ટિએ મદદને પાત્ર માલૂમ પડે છે ત્યાં આપની છાયાનો લાભ તેને મળે એવી ઇચ્છા મને થઈ આવે છે. મારી ભલામણો અમલમાં મુકાય કે ન મુકાય તેથી મને મારું લાગતું નથી અને મારી ભલામણોથી આપને કંટાળો નથી એવું સમજાયું છે. વળી હું જે કાંઈ શ્રમ આપવા ઇચ્છું છું તે કોઈની નહિ પણ સદ્ગુણની જ ખાતર છે, જેને પોષવો એ તો રાજાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; એટલે આ પ્રમાણે હું છૂટથી લખી શકું છું.

આપની પ્રજામાંથી એક ગરીબીમાં, દર્દમાં પણ ચુસ્ત નીતિમાં ઊછરેલ માણસ આપની દષ્ટિ આગળ મૂકવા હું ઇચ્છું છું અને તેને દષ્ટિપ્રસાદ મળશે એવી ઉમેદ રાખું છું. કવિ ત્રિભોવનદાસ કરી એક માણસ કવિતાના પ્રદેશમાં હાલ સારી રીતે પ્રખ્યાત પણ દુનિયાદારીની બેદરકારીથી છુપાઈ રહેલ, મહુવાનો રહીશ, કોઈ પણ રાજાની મદદને પાત્ર છે એમ મને સમજાયું. હું તેને દસ રૂપિયાનું પેન્શન પણ આપું છું. વડિયાના બાવાવાળા પાંચનું આપે છે, તો આપ પર તેનો પ્રથમ હક છે. કોઈને પણ સખત સત્ય કહી શકે, કદી પણ અન્તઃકરણની ઉચ્ચ ભાવનાથી ન ડગે એવું ચારિત્ર આ કવિમાં દુનિયાદારીમાં મેં પ્રથમ જ જોયું છે અને તે ગરીબ બ્રાહ્મણ કોઈ પણ રાજાનો મિત્ર થવા યોગ્ય છે એમ મને સમજાયું. એની કદર દુનિયા કોઈ દિવસ કદાચ કર્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ દુનિયા તેના પર છાયા ધરે તે પહેલાં આપ તેને છાયામાં તેડી લ્યો એમાં જ ખરી મદદ છે. વ્યવહારમાં રાજ્યનું દ્રવ્ય ચાલી જાય છે. પરાયે - પરમાયે પણ વ્યય થાય છે. તેને જિંદગીમાં આદર અને આશ્ચર્ય મળી જાય એ બહુ મોટા ઉપકારની ને આનંદની વાત છે.

શુભચિંતક સુરસિંહજી

(સત્યકથા - ભાગ-૧ / મુકુન્દરાય પારાશર્ય

રજી આ. રાજકોટ : પ્રવીણ પ્રકાશન, ૨૦૧૫, પૃ.

૨૩-૨૮માંથી સાભાર)

એમાં જ તો ખરી મજા છે, ને ?

જર્મનીની

સલિલ ત્રિપાઠી

‘આ પૂર્વ કે પશ્ચિમ ?’ મેં મારી જર્મન મિત્ર જનાનને પૂછ્યું. જનાનનાં મા-બાપ મૂળ તુર્કસ્તાનનાં વતની; ઘણાં વર્ષો પહેલાં એ કુટુંબ જર્મની આવી વસેલું. અમે પોટ્સડામર પ્લાટ્ઝની આકર્ષક ઝાકઝળક દુકાનો અને બાર પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. સાંજનો મંદ-મંદ પવન વાતો હતો અને અમારી આસપાસ રેસ્ટોરાંના કર્મચારીઓ ફૂટપાથ પર ટેબલ ગોઠવી રહ્યા હતા અને સામે મોટી કંપનીઓની ઊંચી ઇમારતો હતી – ડેમલર બેંક, સોની, આઈ બી એમ... નવી ફેશનનાં કપડાં દુકાનોની બારીઓમાં દેખાતાં હતાં અને બધે હતો સંગીતનો ઘોંઘાટ. ઠેરઠેર બાર હતા જ્યાં તાજો બીઅર બનતો હતો. હવામાં શેકેલા માંસ અને કડક તમાકુની વાસ ભળી ગઈ હતી. એવું તો માની જ નહોતું શકાતું કે માત્ર બે દાયકા પહેલા આ વિસ્તાર ખાલીખમ હતો, જેની બે બાજુ બે મહાસત્તાઓના સશસ્ત્ર સૈનિકો એક બીજા સામે ઘુરકિયાં કરી એકીટશે જોતા હતા.

જનાને આજુબાજુ જોયું. આવતીજતી ગાડીઓ જોઈ, મકાનો અને સાફસૂતરા રસ્તા જોયા અને પાનખર ઋતુના ઠંડા પવનથી સહેજ ધ્રૂજી ઊઠી અને પોતાના હાથ ફેલાવી એ હસી પડી, અને બોલી : ‘તું માનીશ ? મને સમજાતું નથી કે ક્યાં પૂર્વ છે અને ક્યાં પશ્ચિમ. પણ એમાં જ તો ખરી મજા છે, ને ?’

* * *

ચોડાં વર્ષો પહેલાં હું પોટ્સડામર પ્લાટ્ઝ હતો – બર્લિનની દીવાલની યાદ એ વખતે ત્યાંની પ્રજાના મનમાં એકદમ તાજી હતી. જર્મની ફરીથી સંયુક્ત થઈ ગયું હતું અને ભૂતપૂર્વ સામ્યવાદી જર્મનીમાં ઠેર ઠેર નવા રસ્તા, મકાનો, હોસ્પિટલો અને શોપિંગ સેન્ટરો બંધાઈ રહ્યાં હતાં. બર્લિન શહેરમાં ચારેબાજુ લાંબી-લાંબી અજગરની

માફક સરકતી પાઇપો દેખાતી હતી – દરેક પાઇપને રંગી હતી – કેટલીક ગુલાબી, તો કેટલીક ભૂરી અને કેટલીક પીળી. સામ્યવાદી જર્મની જો એક બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ ફિલ્મ હતી, તો પશ્ચિમ જર્મની એટલે મૂડીવાદ અને લોકશાહીનો પ્રચાર અને એનો રંગ એટલે કે જાણે મેઘધનુષ. બાંધકામની કંપનીઓએ આ બધી પાઇપો બાંધી હતી અને કામગારો બેફામ ખોદકામ કર્યે રાખતા હતા, અને જે કાદવ નીકળે, તે કાદવને આ પાઇપો મારફતે શહેરથી દૂર ઉકરડે મોકલી દેતા. એ તોતિંગ પાઇપોએ એક નવા પ્રકારનું વિસ્મયજનક ચિત્ર ઉપસ્થિત કર્યું : કે જાણે પેલી જૂની દીવાલો આપણી નજર સમક્ષ ફરીથી ઊભી થઈ ગઈ છે. જર્મનીમાં બીજી પણ દીવાલો હતી – જે હતી લોકોના મનમાં, એમની કલ્પનામાં – અને એ દીવાલો જર્મન પ્રજાનું વિભાજન કરતી હતી : દીવાલની એક તરફ હતી એ પ્રજા, કે જે આવતી કાલ તરફ તાક્યા કરતી, અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને આર્થિક આઝાદીને નાદે કૂચ કરતી જતી પેલા ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર અને કોફી શોપ તરફ; તો બીજી બાજુ એ પ્રજા, કે જેને સામ્યવાદ વિશે હજુ ઝંખના હતી અને મૂડીવાદના ઉડાઉ આડંબર પર ખૂબ રોષ થતો.

બર્લિનની દીવાલને તૂટ્યે દસ વરસ વીતી ગયાં હતાં. પણ એક લેખક મિલન કુન્દેરાએ કહ્યું છે, કે લોકોનો સરકારની શક્તિ સામેના વિદ્રોહ, એનું બીજું રૂપ એટલે લોકોની યાદશક્તિ અને વિસ્મૃતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મનીના ભાગલા થયા હતા. જ્યારે જર્મની હાર્યું ત્યારે બર્લિનની પશ્ચિમમાં અંગ્રેજ, અમેરિકન અને ફ્રેન્ચ લશ્કર પહોંચી ગયું હતું. અને પૂર્વમાં સોવિયેત લશ્કર પહોંચી ગયું હતું. જ્યારે નાઝી સરકારની શરણાગતિ થઈ, ત્યારે બર્લિનના પણ ભાગલા થયા.

ઓગણીસો પિસ્તાળીસથી ઓગણીસો એકસઠ સુધી ઘણા પૂર્વ જર્મનીના નાગરિકો પશ્ચિમ પહોંચી જવા પ્રયત્નો કરતા હતા. પૂર્વની સરકારે તો કેટકેટલાને મારી નાખ્યા - એક અંદાજ પ્રમાણે એ સંખ્યા હતી એકસો આડત્રીસ; પણ બિનસત્તાવાર અંદાજે જોઈએ તો એ આંકડો એનાથી બમણો કે ત્રણ ગણો છે. આ રીતે લોકોને નાસી જતા અટકાવવા પૂર્વ જર્મનીની સરકારે રાતોરાત ઓગણીસો એકસઠમાં એક દીવાલ બાંધી દીધી, અને તે દીવાલ ઓગણીસો નેવ્યાશી સુધી ટકી રહી.

શહેરના એ જૂના વિભાજનને લોકો ભૂલી ના જાય, તે માટે આજે તમે બર્લિનના રસ્તા પર ચાલો, કે ગાડીમાં બેઠા હો, તો જ્યાં જ્યાં દીવાલ હતી, ત્યાં રસ્તામાં એક પગ-દંડીની માફક ઈંટો જડી દીધી છે. તે ઈંટો નીચે એ પાયા હતા, તેમ જેના પર આ દીવાલ ચણાઈ હતી. જ્યારે તમે મર્સીડીસ બેંઝ ફોક્સવાગન જેવી ગાડીમાં જતા હો, ત્યારે અવશ્ય ઘડીભર એ રસ્તામાં જડાયેલા પથ્થરો પરથી તમારી ગાડી પસાર થાય જ અને તમારી ગાડીને સહેજ ખચકો આવે, જાણે કે એ વાંધણી ના આવી હોય, અને એ વાંધણી યાદ કરાવે તે દિવસોની કે જ્યારે કેટલાય લોકો તનતોડ મહેનત કરી, બહાદુરીપૂર્વક પોલીસ અને સુરક્ષા દળને થાપ આપી ગોળીઓથી ડર્યા વગર દીવાલ કૂદી પશ્ચિમ બર્લિન આવી જતા હતા, આઝાદીની ખોજમાં. ત્યાં દીવાલની બીજી બાજુ એમનું સ્વાગત થતું અને ટેલિવિઝન અને રેડિયો પત્રકારો એમને મળવા તત્પર તૈયાર હતા. એ દીવાલથી ઊભી થયેલી આડીઅવળી સરહદે પડોશીઓના સંબંધના ચીરા કરી નાખેલા, લોકસમૂહનો સર્વનાશ કરી દીધો હતો.

એ એક કૃત્રિમ વિભાજન હતું. પણ એ દીવાલ તોડવા માટે જરૂર પડી માત્ર એક રાતની : ઓગણીસો નેવ્યાશીમાં પૂર્વ જર્મનીની સરકારની પકડ ઢીલી થઈ કે તરત જ પૂર્વ જર્મનીના નાગરિકો મંડી પડ્યા હથોડી લઈને, અને એ સીમા પર હુમલો કર્યો અને રાતોરાત એ દીવાલ તોડી પાડી. જ્યારે વિખ્યાત સંગીતકાર મસ્તિસ્લાવ રોસ્ત્રોયોપોવિચે ટેલિવિઝન પર દીવાલને તૂટતી જોઈ, એટલે એ તો તાબડતોબ વિમાનમાં બેસી બર્લિન પહોંચ્યા અને ચેકપોઇન્ટ ચાર્લી આવી ચડ્યા અને એક પ્લાસ્ટિકની ફોલ્ડિંગ ખુરશી પર બેસી પોતાનું

વાજિંત્ર કાઢ્યું - એક વિશાળ થેલો, જે વાયોલિનના મોટા ભાઈ જેવું લાગે. અને જોહાન સબાસ્તિયન બાકની મધુર અટપટી રચનાઓ વગાડવા માંડ્યા.

આજે એ ચેકપોઇન્ટ ચાર્લી પાસે સસ્તાં રમકડાં મળે છે, અને ઠેર ઠેર લોકો તમને દીવાલના તૂટેલા ટુકડા વેચે છે - ખરેખર એ દીવાલના ટુકડા છે કે કોઈ હોશિયાર વેપારીની પૈસા બનાવવાની તરકીબ છે એ તો રામ જાણે ! નાની કચકડાની ટ્રાબાંટ ગાડીના નમૂના પણ મળે છે. દેખાવમાં તો ટ્રાબાંટ અતિશય કદરૂપી હતી - અરે, એની સરખામણીમાં તો આપણી પ્રીમિયર પશ્ચિણી પણ આકર્ષક અને ભવ્ય લાગે. આજે ચેકપોઇન્ટ ચાર્લી પર અમેરિકન ને સોવિયત સૈનિકનાં વિશાળ ચિત્ર જોવા મળે, પણ એમની આંખો સ્થિર છે અને ઘુરકિયાં નથી કરતી.

ચેકપોઇન્ટ ચાર્લી - એ જગ્યા વિશે તો મેં કેટલી બધી જાસૂસી અને રહસ્યમય નવલકથાઓમાં વાંચ્યું હતું. ત્યાં પશ્ચિમ અને પૂર્વના દેશ પોતાના પકડાયેલા જાસૂસોને એકબીજાને હવાલે કરતા. જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે એવું લાગ્યું કે હું ઓગણીસો પિસ્તાળીસથી ઓગણીસો એકાશું વચ્ચેના શીત યુદ્ધના એક પ્રકરણમાં પહોંચી ગયો. આજે જર્મન પ્રજા એ ગાળાને યાદ કરીને હસી શકે છે. ૨૦૦૩માં એક ફિલ્મ આવી હતી. 'ગુડબાય લેનિન' - એમાં નિર્દેશકે એ દાયકાને વ્યંગપૂર્વક અને લાગણીશીલ રીતે બતાવ્યો છે. એ ભૂતકાળને માટે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ઝંખના ઉત્પન્ન કરાવી છે. જ્યારે એ ફિલ્મ પતે છે ત્યારે દર્શકમાં એવી ભાવના પેદા થાય છે કે જાણે એ વખત એક છીછરું દુઃસ્વપ્ન હતું. વાસ્તવિકતા ઘણી જુદી હતી. અર્વાચીન જર્મનીના સંવેદનશીલ કલાકારો પૂર્વ જર્મનીમાં માણસાઈ શોધવા પ્રયત્નો કરે છે. ૨૦૦૬માં એક ફિલ્મ આવી હતી, 'ધ લાઇવ્ઝ ઓફ અધર્સ' (બીજાઓની જિંદગીઓ). એ ફિલ્મનું મુખ્ય પાત્ર હતું એક એવા માણસનું, જેનું કામ હતું રાજકીય વિરોધીઓ પર દેખરેખ રાખવી અને સરકારને રોજ એમની રોજનીશીનો અહેવાલ મોકલવો. આ માણસ છાનામોનો ચોરીછૂપીથી એક નાટ્યકારની અંગત વાતો સાંભળતો હતો, પણ એનામાં એકાએક હૃદયપરિવર્તન થયું, અને એણે નાટ્યકારને બચાવવા માટે

ઝીણવટથી એક તરકટ રચ્યું અને એને ધરપકડથી બચાવી દીધો. પણ આવા સુખી અંત વાર્તાઓમાં હોય, વાસ્તવિકતામાં નહિ, એવું લખ્યું લેખિકા એના ફંડરે. ૨૦૦૩માં ફંડરેનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું હતું, એનું નામ હતું : સ્ટાસીલેન્ડ - એ પુસ્તકમાં પૂર્વ જર્મનીની વિકૃત, નિર્દયી તસવીર ઊપજે છે - આપણે ભૂલવું ના જોઈએ કે પૂર્વ જર્મની સરમુખત્યારશાહી હતી, અને ત્યાં કોઈ અધિકારી એવો નહોતો કે જેને સરકારના વિરોધી લેખકો, કલાકારો કે નાટ્યકારો પ્રત્યે થોડી પણ દયા આવે.

* * *

જર્મની સમજવા માટે એથીય જૂના ઇતિહાસમાં ઝંપલાવવું હતું - એ ઇતિહાસમાં કૂરતા છે; હૃદય કંપાવે એવી નિર્દયતા અને એ વખત વિશે કોઈથી રમૂજ પણ ન કરાય; વિનોદવાર્તા માટે કોઈ અવકાશ ન હોય. એ છે જર્મનીનું નાઝી પ્રકરણ - એ સમજવા હું નીકળી પડ્યો એવી એક જગ્યાએ જવા કે જ્યાંથી આખી વાર્તા શરૂ થઈ હતી.

* * *

થોડાં વર્ષો પહેલાં સાપ્ટેમ્બર મહિનામાં એક ઉષ્માભરી રાતે મારાં મિત્રો હેલન અને કેનને ઘરે જમી પરવારીને અમે આંટો મારવા નીકળવાનો વિચાર કરતા હતા. કેન મૂળ મલેશિયાનો વતની છે; એ એક રેડિયો પત્રકાર છે. હેલન ઓસ્ટ્રેલિયન દૂતાવાસમાં કામ કરે છે. હેલનની દીકરી ત્રણ મહિનાની હતી, એટલે એણે કહ્યું કે એ તો ઘરે રહેશે, પણ અમને કહ્યું કે તમે બે ફરી આવો, એટલે હું અને કેન નીકળી પડ્યા.

હેલન તો કામ કરે રાજદૂતાવાસમાં, એટલે એમનું ઘર તો ઘણા જ શાંત વિસ્તારમાં હતું. એમની લાંબી ગલીમાં માત્ર એક જ અવાજ સંભળાતો હતો; સાઈકલની ઘંટડીનો. થોડી વારે અમે ગલીને નાકે પહોંચ્યા. ત્યાં એક મોટો રાજમાર્ગ દેખાયો. ઊટર ડન લીંડન એનું નામ. એ રસ્તા પર જો તમે સીધા ચાલ્યા કરો, તો તમે પહોંચો બ્રેન્ડનબર્ગ ગેટ. બર્લિનની દીવાલ જેવી ચણાઈ ગઈ હતી એનાં થોડાં વર્ષો પછી ત્યાં અમેરિકાના રાષ્ટ્રપતિ જહોન કેનેડી આવ્યા હતા. દીવાલ તો ગેટની બિલકુલ સામે - તે દીવાલ સામે એક મંચ પર ચડી કેનેડીએ એક ભાષણ

આપ્યું. જ્યારે તે બોલ્યા : 'ઇશ બિન આઈન બર્લિનર.' એમને તો કહેવું હતું કે હું બર્લિનનો રહેવાસી છું. પણ એમને ખબર નહોતી કે બર્લિનરનો અર્થ એક પ્રકારની મીઠાઈ. પણ જર્મન પ્રજા તો ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ કે કેનેડીએ જર્મન ભાષા બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તાળીઓના ગગડાટથી એમનું બહુમાન કર્યું.

કેનેડીના એ ભાષણનાં વીસેક વરસ પછી ત્યાં વળી પાછા એક નવા અમેરિકન રાષ્ટ્રપતિ આવી ચડ્યા; રોનાલ્ડ રેગન એમનું નામ. અને એ જ દીવાલ પાસે એમણે છ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા : 'મિસ્ટર ગોર્બાચોવ, ટેર ડાઉન ધીસ વોલ' (શ્રી ગોર્બાચોવ, આ દીવાલ તોડી નાખો). શબ્દ તો હતા સાવ સીધા અને સરળ, પણ એની પાછળ ગજબની તાકાત હતી, આત્મવિશ્વાસ હતો.

એ શબ્દોથી પ્રેરિત થઈને કોઈ સેના કૂચ નહોતી કરવા માંડી; પણ આ શબ્દોની પ્રબળ અસર તો થઈ દીવાલની પેલી બાજુ રહેતી પ્રજા પર. જેને ચર્ચિલે લોખંડી પડકો (આયર્ન કર્ટન) કહ્યો હતો, તે દીવાલની પેલી બાજુ રહેતી પ્રજાને લાગ્યું કે એમને ટેકો મળ્યો, એમને આશા આવી, પ્રોત્સાહન મળ્યું. અને થોડાં જ વર્ષોમાં તે પડદો ઢીલો થતો ગયો; અને એક પછી એક સરમુખત્યારો નબળા થતા ગયા; એક પછી એક સરકાર હચમચી ગઈ, અને ઓગણીસો નેવ્યાશીની સાલમાં યુરોપનો નકશો બદલાઈ ગયો.

કેન અને હું બેબલ પ્લાટ્ઝ તરફ જતા હતા. બેબલ પ્લાટ્ઝ એક વિશાળ ચોક છે. એની એક બાજુ છે ન્યાયમંત્રાલય; બીજી બાજુ હતું એક મકાન જેનું સમારકામ થઈ રહ્યું હતું અને એને ઢાંકવા એક મોટો પડદો લગાવેલો હતો, જેના પર એક એવું ઓબહૂબ સાચું લાગે એવું ચિત્ર દોર્યું હતું કે જો તમે ઉતાવળમાં જતા હો તો તમને ખબર ના પડે કે આ એક ચિત્ર છે. (આ કળાને ત્રોમ્પ લોએઇલ કહે છે) ત્રીજી બાજુ એક હોટલ હતી અને અમારી સામે હતી હમબોલ્ટ વિદ્યાપીઠ. એક વખત ત્યાં આલ્બર્ટ આઈનસ્ટાઈન ભણાવતા હતા. પણ જર્મનીનું ચિત્ત બદલાતું હતું અને ત્યાં 'યહૂદી' વિજ્ઞાનનો વિરોધ થવા માંડ્યો હતો. આઈનસ્ટાઈનને ખ્યાલ આવી ગયો કે હવે બર્લિનમાં નોકરી કરવામાં ડહાપણ નથી, અને એમણે જર્મની છોડ્યું.

જ્યારે અમે બેબલ પ્લાટ્ઝ પહોંચ્યા ત્યારે મધરાત થઈ ગઈ હતી. કાળું ડિબાંગ અંધારું છવાઈ ગયું હતું. બધાં મકાનોની બત્તીઓ બંધ હતી. રસ્તો પણ સૂમસામ હતો. પણ ચોકની વચ્ચેથી એક પ્રકાશની જ્યોત દેખાઈ. આ તો જ્યોતિનો સ્તંભ હતો, જે એક સીધી લીટી માફક જમીનથી પ્રગટ્યો – એક તેજસ્વી મીણબત્તી આકાશને અડવા દૂર દૂર જતી ન હોય ! જેવા અમે એની નજીક ગયા તો ત્યાં સૂક્ષ્મ રજકણો દેખાયા. એની હિલચાલમાં કોઈ સિદ્ધાંત કે નિયમ હોય એવું ન લાગ્યું. મન ફાવે તેમ એ રજ રખડપટ્ટી કરતી હતી, જાણે પોતાના જ મનમાં વાગતા નગારા પર કૂચ ન કરતી હોય ! ભૌતિકશાસ્ત્રમાં એક નિયમ છે, જેને બ્રાઉનિઅન મોશન કહે છે, કે જેમાં રજકણો પોતાને મન ફાવે એવી રીતે ફર્યા કરે. આ રજકણો એ જ રીતે ફરતા હતા. જેવા અમે એ પ્રકાશની નજીક ગયા ત્યારે જોયું કે આ રજકણો પણ કોઈક પોતાના જ નિયમ પ્રમાણે હવામાં ડોલી રહ્યા હતા. પ્રત્યેક રજકણ જાણે કોઈક અદૃશ્ય પગદંડી પર સાવચેતીથી ચાલતું હતું, બીજા રજકણ જોડે ભટક્યા વગર.

જર્મનીના વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકો, બુદ્ધિજીવીઓ અને વિચારકો ખંડિયેરમાંથી પણ મૂળ ઇમારત શોધી શકતા. અને લગભગ આઠ વર્ષ પહેલાં આ જ રાજમાર્ગે જર્મન યુવકો નાઝી સરકારના અગ્રદૂત બની આવી પહોંચ્યા અને વ્યવસ્થિત સૃષ્ટિ અને જર્મન સંસ્કૃતિને વેરવિખેર કરી નાખી. બાર વર્ષમાં નાઝી સરકારે એ દેશને હચમચાવી નાખ્યો. એ લોકોની કૂચ તો હતી એવી તોલબંધ કે જાણે જર્મન કારીગરીથી બનેલા યંત્રના ભાગની જેમ એ સૈનિકોનાં પગલાં નિયમિત પડતાં હતાં. ખડ ખડ કરી એમના બૂટ જમીનને અફળાતા હતા. જમીન કાંપી જતી. ઘડીભર તો એવું લાગે કે જાણે ઘડિયાળ પણ એ કૂચને તાલે ક્ષણો માપતાં હતાં.

કેન અને હું પેલી પ્રકાશની જ્યોત જોવા નજીક ગયા. જમીનમાં એક કાચની બારી જડેલી હતી. એની નીચે હતી એ ઓરડી, અને એ ઓરડીમાં ચારે દીવાલે હતા સફેદ રંગનાં કબાટનાં ખાનાનાં પાટિયાં. એ પાટિયાં ખાલીખમ હતાં અને એટલાં બધાં ચળક્યા કરતાં હતાં કે આપણી આંખો અંજાઈ જાય. એ પ્રકાશ અંગારા જેવો

હતો, તીવ્ર હતો.

ઓગણીસો તેત્રીસમાં આ જ ચોક પાસે નાઝી યુવકો ભેગા થયા હતા. સામેની વિદ્યાપીઠમાં જઈ એ લોકોએ તો તોફાન કરી નાખ્યું – કબાટો તોડ્યા અને પુસ્તકો ફેંદી નાખ્યાં; પુસ્તકોના ઢગલા લઈને ચોક પર આવ્યા. વીસેક હજાર પુસ્તકો લઈ આવ્યા અને દીવાસળી સળગાવી, આગ ચાંપી અને હોળી માણી. એમાં હતી ટોમસ માનની ઓગણીસો એકની નવલકથા, ‘બડનબ્રુક્સ’; એરિક મારિયા રેમાર્કની ઓગણીસો ઓગણત્રીસની નવલકથા, ‘ઓલ ક્વાયટ ઓન ધ વેસ્ટર્ન ફ્રન્ટ’; કાર્લ માર્ક્સની ‘દાસ કપીતાલ’, અને હાઇબ્રિક હાઇનનાં નાટક.

આમાં હાઇનને પસંદ કર્યો એ નોંધપાત્ર વસ્તુ છે. એનો વિશેષ મર્મ છે, એક પ્રકારની વકોકિત છે. અઢારસો એકવીસમાં હાઇને એક નાટક લખેલું, ‘અલ મન્સોર’ – એમાં એમણે લખેલું : ‘Das war vorpiel nur dort, wo man bucher verbrennt, verbrennt man am ende arch menschen.’ (‘આ તો થઈ છે માત્ર શરૂઆત : પહેલા એ લોકો પુસ્તકો બાળશે; અને પછી એક દિવસે સળગાવશે માણસોને.’)

પેલી બારીમાં નીચે જોયું તો હતાં પેલાં ખાલીખમ પાટિયાં. એ પાટિયાં નવાં નકોર હતાં. આઈકિયા જેવી દુકાનેથી ખરીદેલું રાચરચીલું; એ પાટિયાંઓ કફનનાં કાપડ જેવાં સફેદ હતાં – એમાં જીવ લાવવો હોય તો એમાં પુસ્તકો મૂકવા પડે અને એ જ પુસ્તકોને તો નાઝી યુવકોએ સળગાવ્યાં હતાં.

આ નાઝી હોળી પાછળ કોઈ પાગલપણું નહોતું – આ કંઈ તાલીબાનની હોળી નહોતી, કે જ્યાં કુરાન સિવાય એકેએક પુસ્તકને ભસ્મ કરી નાખવાનું હોય. અહીં તો સમજપૂર્વક નિકંદન કરાયું હતું. અમુક જ પ્રકારની ચોપડીઓ, અમુક જ લેખકોને શોધી શોધીને ભેગા કર્યા હતા – યહૂદી, સમાજવાદી, ડાબેરી, સામ્યવાદી, હાઈનેતો ગણી દીર્ઘદષ્ટિ બતાવી હતી – પુસ્તકો બાળ્યાનાં પાંચ વરસ પછી ઓગણીસો આડત્રીસમાં નવેમ્બરની એક રાત્રે નાઝી યુવકોએ યહૂદી દેવળો પર હુમલા કર્યા અને ભાંગતોડ કરી; યહૂદી દુકાનો, દફતરો સળગાવ્યાં – એ રાતને ક્રિસ્તાલનાખ્ત

કહે છે. દસ મહિના પછી બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું; છ વરસ પછી દુનિયાને ખબર પડી કે નાઝી વિચારધારા કેટલી કૂર હતી, નાઝી સરકારે લાખો યહૂદીઓની કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પોમાં યોજનાપૂર્વક કરપીણ હત્યા કરી હતી.

પુસ્તક તો છે માનસનું ચિહ્ન – જર્મની તો જબરો સાહિત્યપ્રેમી દેશ; જર્મન પ્રજા તો પુસ્તક એટલે શું, એનો અર્થ સમજે, પુસ્તકને સર્જનાત્મકતાનો સાક્ષાત્કાર માને. જર્મની એટલે ફિલસૂફી, માન્યતાઓ, વિચારધારાઓ, કલ્પના અને મનોરથોનો દેશ. પુસ્તકોની ત્યાં ચર્ચા થાય; તમે એની સામે વિવાદ કરો, એની નિંદા કરો; એની સામે તર્કવિતર્કથી દલીલ કરો; એનો વિરોધ કરો; ન જ ગમે તો એ પુસ્તક બંધ કરી મૂકી દો. પણ પુસ્તકને તે સળગાવાય ? આ તો દેશ છે શોપનહાવરનો, માનનો, હેગલનો, નિત્શનો, કાન્ટનો, રીલ્કેનો, ગથેનો; મેક્સમૂલરનો... ત્યાં પુસ્તકો સળગાવાય ?

નાઝી યુવકોએ નક્કી કરેલું કે બીજી બધી વિચારધારાઓને નષ્ટ કરવી જોઈએ જેથી સમગ્ર દેશ નાઝી ઢોલ પર જ કૂચ કરે. જો એમાં તમારું પગલું આગળ-પાછળ થયું, જો તમે કોઈ બીજી ગતિ કે ધ્વનિ પર ચાલ્યા, જો તમે કોઈ જુદી વાત કાઢી, તો તમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા પડે. તેમને જો ન ગમ્યું કંઈ, તો તેને તોડવું; પોતાનું ગૌણત્વ છુપાવવા નાઝી ધ્વજ પાછળ સંતાતા રહેવું.

સોવિયત સંઘ એલેક્સાંદર સોલ્જેનીત્સ્વીનને ચૂપ નહોતો રાખી શક્યો; સુહાર્તોના રાજમાં ઈન્ડોનેશિયા પ્રમુદ્ધ અનંત તરુને ખામોશ નહોતું રાખી શક્યું. પૂર્વ યુરોપના સામ્યવાદી દેશોનો સારાંશ એક જ હતો – કે જ્યાં તમે છાપેલા શબ્દો પર વિશ્વાસ ન રાખી શકો, ત્યાં તમે વાચા પર જ ભરોસો રાખી શકો છો. સરકાર પ્રજાને ભુલાવી દેવા ઘણો પ્રયત્ન કરતી હોય છે પણ એક વખત માણસ નક્કી કરે કે એણે પોતાનો ઇતિહાસ અને વર્તમાન યાદ રાખવા છે, તો એ ક્યારેય ભૂલતો નથી. ઓગણીસો ત્રેપનમાં રે બ્રેડબરીએ એક મહાન નવલકથા લખી હતી – ફેરનહાઇટ ચારસો એકાવન – જ્યારે ગરમી એ તાપમાન પર પહોંચે ત્યારે કાગળ આપોઆપ સળગવા માંડે. એ વાર્તા છે એવી એક સરમુખત્યારશાહીની કે

જેમાં એના નેતાએ બધી જ ચોપડીઓને સળગાવી દેવાનો હુકમ કર્યો છે. ઓગણીસો છાસઠમાં ફ્રેન્ચ દિગ્દર્શક ફ્રાન્સુઆ ત્રુકોએ એ નવલકથાની ફિલ્મ બનાવી. એ ફિલ્મના છેલ્લા દૃશ્યમાં ઘણા લોકો એક એકાંત, વેરાન પ્રદેશમાં અવરજવર કરતા ચાલતા હોય છે. ચાલતા ચાલતા બોલતા હોય છે. પણ એ લોકો એકબીજા જોડે વાતો નથી કરતા; એ લોકો ગોખેલાં પુસ્તકોનું પઠન કરી રહ્યા હોય છે, પોતાની યાદદાસ્તની કસોટી લઈ રહ્યા હોય છે. એ લોકોએ પુસ્તકો મોઢે કર્યાં હોય છે, જેથી ભવિષ્યની પેઢીઓને એ લોકો પોતાના પઠનથી પોતાનો વારસો સોંપી શકે અને સાહિત્ય ભુલાય નહીં અને હંમેશાં ઉપલબ્ધ રહે.

એક માણસ બોલી રહ્યો છે વુધરિંગ હાઇટ્સ; તો બીજો પિક્વિક પેપર્સ. ત્યાં કોઈ બોલી રહ્યું છે પ્લેટોનું રિપબ્લિક; અને પેલી બાજુ, થ્રુ ધ લુકિંગ ગ્લાસ અને પેલા ખૂણામાં ? વેઈટિંગ ફોર ગોદો. એક પાત્રનો અવાજ બુલંદ થતો જાય છે – એનું નામ છે ધ જર્મન ઓફ આરી બ્રીયાર્દ – અને એ કહે છે : ‘અહીં અમે પચાસેક જણ જ છીએ. પણ અમારા જેવા બીજા અનેક લોકો છે જે ફેલાયા છે ઠેર ઠેર. બંધ કરી દીધેલા રેલવે યાર્ડમાં, એકલવાયા રસ્તાઓ પર – બહારથી તો અમે દેખાઈએ સાવ રખડું ભિખારી જેવા; પણ દરેક જણ એક પુસ્તકનો ખેપિયો છે અને જ્યારે એ બધા ભેગા મળે છે, ત્યારે બને છે એક પુસ્તકાલય. અમે કોઈ આવી યોજના ઘડી નહોતી. એ તો એવું બન્યું કે મને ગમ્યું એક પુસ્તક અને તમને ગમ્યું એક પુસ્તક અને આપણે થયા ભેગા અને કરવા માંડી વાતો; અને પુસ્તકને ભૂલી જવાને બદલે યાદ રાખવાનું નક્કી કર્યું. એ લોકો પુસ્તકો બાળી શકે, અમારી યાદગીરીને બાળી નથી શકતા. અમે એક અનિષ્ટ લોકોની લઘુમતી છીએ. અમે આ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં પોકારી રહ્યા છીએ, કે અમે એકલા નથી; તમે એકલા નથી. એવો પણ એક દિવસ આવશે જ્યારે સૂરજ ફરીથી ઊગશે, અને એનો પ્રકાશ દઝાડશે નહિ, શાતા આપશે; અને એક પછી એક અમને બોલાવશે અને અમને કહેશે, ચાલો, પુસ્તકો, બોલો – અને અમે બોલીશું, અને પુસ્તકો પાછાં છપાશે અને ફરી પાછી જો પેલી કાળી રાત આવશે તો ફરી પાછી એક પ્રજા ઊભી થશે અમારા જેવી, જે

યાદ કરી કરીને પુસ્તકોને જીવંત રાખશે.'

* * *

એક રાત્રે કેન મને લઈ ગયો ફૂટપાથ જોવા - આ જેવીતેવી ફૂટપાથ નહોતી, પણ ખાસ ફૂટપાથ હતી, જેના પર થોડે થોડે અંતરે ધાતુની તક્તીઓ જડેલી હતી. ચાલતાં ચાલતાં કેને મને એક વાર્તા કહી :

અહીં જર્મનીમાં એક શિલ્પકાર છે, જેનું નામ છે ગુન્થર ડેમનિગ. એણે જર્મન શહેરના ઇતિહાસનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે. એ શહેર-શહેરે જાય છે, અને એવાં ઘરો શોધી કાઢે છે જ્યાં એક વખત યહૂદીઓ રહેતા હતા. ઓગણીસો આડત્રીસ પછી બધા યહૂદીઓની પોતાના ઘરમાંથી હકાલપટ્ટી કરવામાં આવી હતી. એવા ઘરની સામે ફૂટપાથ પર ડેમનિગ એક નાનકડો ખાડો ખોદે છે અને એમાં ધાતુની તક્તીઓ જડાવે છે - પ્રત્યેક તક્તી પર એ ત્યાં એક વાર રહેનાર યહૂદી કુટુંબનું નામ લખે છે અને જો ચોક્કસ માહિતી મળી હોય, તો તે ત્યાં જે દિવસે એમની હકાલપટ્ટી થઈ હતી, તે તારીખ લખે છે, અને જો વધુ માહિતી મેળવી શક્યો હોય, તો એ પણ લખે છે કયા કેમ્પમાં એ કુટુંબનો સર્વનાશ થયો હતો. હથોડી મારી, ઠોકી ઠોકી, ડેમનિગ જર્મનીની જમીનમાં એ જર્મન યહૂદીઓનાં નામ બેસાડી દે છે, જેથી કોઈ એમને એમની ભૂમિથી ફરી એક વાર ઉખેડી ના શકે. જે ઘરમાં કુટુંબ રહેતું, એ જ ફૂટપાથ પર એમનું નામ લખી ડેમનિગ એમને અમર રાખવા માંગે છે.

આ તક્તીઓ ફૂટપાથ પર જુદી તો તરી જ આવે, પણ એમાં એક પ્રકારની મર્મજતા છે. આ તક્તીઓ આ ફૂટપાથ પર સહેજ ઉપસેલી હોય છે અને જાણી જોઈને અડચણ આપે છે; જાણે ચામડી પર ઢીમચું ઉપસ્યું હોય. અને એ જ છે ડેમનિગનું લક્ષ્ય. ડેમનિગે આ તક્તીઓને એક નામ પણ આપ્યું છે : પ્લોલ્પરચૈન - એટલે કે સ્ટમ્બલિંગ બ્લોક; ઠોકર ખવડાવે એવો પથરો. જે રીતે પેલી ગાડીઓ જર્મન રાજમાર્ગ પર જતી વખતે જ્યાં દીવાલ હતી તે જગ્યાએ જડેલા પથરો પર સહેજ ખચકાઈને જાય છે, તે જ રીતે ડેમનિગને ઝડપથી ચાલતી જર્મન પ્રજાને ક્ષણભર ઊભી રાખવી છે; પોતાના ઇતિહાસની ઠોકરનો અનુભવ કરાવવો છે, જેથી એ ક્ષણભર થંભે, અને પોતાનો ભૂતકાળ ભૂલી ન જાય.

રસ્તાના પથ્થર ગાડીઓને યાદ કરાવે છે; ફૂટપાથની તક્તીઓ માણસોને યાદ કરાવે છે. બંને યાદ કરાવે છે આ શહેરની પ્રજાને એનું વિભાજન - લોકોનું, દેશનું, મનનું.

પ્લોલ્પરચૈન એ ડેમનિગની ભાવભરી અંજલી છે. જર્મન પ્રજાએ સામુદાયિક વિકૃતિનો ઘેનમાં ને ઘેનમાં માની ન શકાય એવી કૂરતા અને નિર્દયતા દાખવેલી; હવે સમય આવ્યો છે પ્રાયશ્ચિત્તનો. એ માટે ડેમનિગે ઠેર-ઠેર ફૂટપાથો પર સ્મારકો બનાવ્યાં છે.

ઘણા જર્મન લોકોને ડેમનિગની પ્રતિબદ્ધતા નથી ગમી; કેટલાક લોકોએ પોતાના ઘર સામેની તક્તીઓ ઉખેડીને ફેંકી દીધી છે. કેટલાક એને કાઢી, તોડી, એના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા છે. ડેમનિગને ખબર પડે કે તરત એ છાનોમાનો આવીને નવી તક્તીઓ ત્યાં જડી જાય છે. ફૂટપાથ કોઈની અંગત મિલકત નથી - એ સાર્વજનિક સુવિધા છે. એ વિસ્તારના રહીશો તક્તીઓ કાઢી ન શકે; હા, ડેમનિગને પણ તક્તીઓ લગાવવાનો હક નથી, પણ જર્મનીના કોઈ પણ નગરપતિએ એને રોક્યો નથી.

કેટલાક રહેવાસીઓનું કહેવું છે કે ઓગણીસો તેત્રીસથી પિસ્તાળીસમાં જર્મનીમાં જે થયું તે થયું; એમાં એમનો શો વાંક ગુનો ? એમની જવાબદારી ક્યાંથી ? એમનો તો જન્મ પણ નહોતો થયો. જર્મની પોતાના શરમજનક ભૂતકાળથી આગળ કઈ રીતે જઈ શકે ? બર્લિનમાં એક ગણહત્યા સ્મારક છે, એક યહૂદી સ્મારક પણ છે. બંને સ્મારકનું સ્વરૂપ ધીરગંભીર છે, અને જે નિર્દોષ લોકો માર્યા ગયા હતા, જે પ્રજાનું બલિદાન થયું હતું, એમને ભાવપૂર્વક આદર અને અંજલી અર્પે છે. જર્મન પ્રજાએ ક્ષમા યાચી છે; પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માંગે છે. જ્યારે ભૂતપૂર્વ નેતા વિલી બ્રાન્ડ વોર્સો શહેરના યહૂદી વિસ્તારમાં ગયા હતા, ત્યારે કોઈના કઠ્ઠા વગર, સ્વેચ્છાએ પોતાના ઘૂંટણ પર બેઠા અને નમીને પોતાના દેશ તરફથી માફી માંગી હતી. આ એક કૃત્ય લાખો શબ્દો કરતા વધારે મૂલ્યવાન હતું.

શું હજુ પણ એવો સમય નથી આવ્યો કે જર્મની પોતાના ભૂતકાળને અલવિદા કહી આગળ જઈ શકે ?

પોતાના ભૂતકાળને સમજવા જાપાન કરતાં જર્મનીએ ઘણો વધારે પરિશ્રમ કર્યો છે. પૂર્વ એશિયામાં જાપાને પણ ઘણો અત્યાચાર કર્યો હતો. પણ જાપાનને

એ વાત સ્વીકાર કરતાં શરમ આવે છે અને એમનામાં પોતાના અપરાધ જાણીને ઉદ્ભવતી માનહાનિની લાગણી એટલી અતૂટ છે કે એમનાથી માફી નથી મંગાતી. જાપાન પોતાનો ભૂતકાળ જોઈ નથી શકતું, ઇયન બુરૂમાં એક ડચ લેખક છે; એ સાહિત્ય, કળા, સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ વિશે સંવેદનશીલતાથી લખે છે. એમને એમના ઓગણીસો ચોરાણુંમાં છપાયેલા પુસ્તક ‘ધ વેજસ ઓફ ગિલ્ટ’માં જર્મની અને જાપાનના પ્રતિભાવની સરખામણી કરી હતી, ને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો – કે ક્યાં સુધી જર્મન પ્રજાએ પોતાના ભૂતકાળના કેદી થઈને રહેવું પડશે ?

આવા કડવા, ગહન પ્રશ્નોના કોઈ સહેલા ઉત્તર નથી હોતા.

* * *

ચોડાં વર્ષ પછી જ્યારે હું જર્મની ફરી આવ્યો હતો, ત્યારે હું મારા જર્મન મિત્ર જોડે બર્લિનના નદીકાંઠે ફરવા ગયો હતો. મારો મિત્ર જર્મન વિદેશ મંત્રાલયમાં ઊંચો અધિકારી છે. અમે ગણહત્યા સ્મારક પાસે ગયા, અને અમે એ સ્મારક જોઈ રહ્યા : ત્યાં ઘેરા રંગના ચોરસ ટુકડા ઊંચાનીચા સ્તર પર ગોઠવેલા છે, અને દૂરથી તો જાણે સ્ટાઈક્સ નદીના વહેણ જેવું લાગ્યું. (ગ્રીક પુરાણોમાં એ નદી એટલે લોક અને પરલોક વચ્ચેની સીમા). એ ટુકડાઓ કોઈ કબ્રસ્તાનના પિયાનોનાં પગલાં જેવા દેખાયા.

મારા મિત્રે મને કહ્યું : ‘તને પેલી ટ્રામ દેખાય છે ? એ ટ્રામ રોજ એક જ સમયે આવશે અને એક જ સમયે જશે. તેં અમારી ગાડીઓ ચલાવી છે ? એમનું એકેએક યંત્ર એવી જ રીતે ચાલશે કે જેવી રીતે એના ઇજનેરે એને રચ્યું હતું. અમને કોઈ પણ સમસ્યા તમે આપો, તો અમે એનો ઉપાય શોધી કાઢીએ – અમે તર્ક અને જ્ઞાનના ગુલામ છીએ. દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ હોય જ. નિયમ અને કાયદા પાછળ અમે તો એટલા ઘેલા કે પરદેશીઓ તો માને કે અમે પાગલ છીએ. નિયમોને કારણ જ અમારો દેશ પદ્ધતિસર ચાલે. પણ અમે જો એકાદ ખોટું પગલું લઈએ, તો...’ એ સ્મારક જોઈ રહ્યો; એની આંખે પાણી આવી ગયાં હતાં. ‘અમે નિયમ યાદ રાખ્યા, નીતિ ભૂલી ગયા. અમને અમારું ધાર્યું પરિણામ લાવવાનાં સામર્થ્ય માટે એટલો બધો ઘમંડ ચઢ્યો કે

માણસાઈ ભૂલી ગયા. અમે હુકમ પાળવામાં એક્કા; માનવતાના ઠોઠ નિશાળિયા રહી ગયા.’

મારો મિત્ર હવે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં કામ કરે છે – એક વરિષ્ઠ અધિકારી છે; યુદ્ધથી તારાજ થઈ ગયેલા દેશોમાં લોકશાહીનાં પુનઃ નિર્માણનું કામ કરી રહ્યો છે. એની દષ્ટિએ આ જ એનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

અમે જર્મન લેખક બર્નાર્ડ શ્લીન્કની નવલકથા ‘ધ રીડર’ વિશે વાતો કરી. એ નવલકથાની નાયિકા હાના શ્મીટને એક દ્વિધા ઊભી થાય છે. એ કામ કરે છે યહૂદી કેદીઓના કેમ્પમાં; એનું કામ છે યહૂદી સ્ત્રી-કેદીઓ પર નજર રાખવાનું, જ્યારે અમેરિકન હવાઈ દળનાં વિમાનો આવીને બોમ્બમારો કરે છે ત્યારે કેદખાનાને આગ લાગે છે – કેદીઓને ભાગી જવું છે પોતાનો જીવ બચાવવા; પણ હાનાની જવાબદારી છે એ સ્ત્રીઓને બચાવવાની – બહાર બોમ્બમારો ચાલુ છે, એટલે એ યહૂદી સ્ત્રીઓને નીકળવા નથી દેતી; બધી યહૂદી સ્ત્રીઓ કેદખાનામાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. અને વર્ષો પછી પણ હાનાને સમજાતું નથી કે એની શી ભૂલ હતી.

જર્મન પ્રજાને નિયમનો આદર ન કરવો, એવું સમજાવવું સહેલું નથી. નિયમનો અપવાદ શું, એ તે પ્રજા સમજી ન શકી.

એક સાંજ હું પૂર્વ બર્લિનમાં ફરતો હતો ત્યાં તે બરતોલ્ટ બ્રેક્ટનું ઘર જોયું. નાનપણમાં મેં મુંબઈમાં એમનાં નાટકો જોયાં હતાં – મરાઠી નાટક તીન પૈશાચા તમાશા, હિન્દી નાટક સફેદ કુંડળી; અંગ્રેજી નાટક ગેલીલીઓ... મેં બારણું ખખડાવ્યું અને એક સ્ત્રીએ ઉઘાડ્યું. સ્મારક હવે બંધ છે, એણે મને કડક અવાજે કહ્યું. પાંચ વાગવામાં હજુ પંદર મિનિટ બાકી હતી. ‘બહેન, મને જોવા દો ને ?’ મેં પૂછ્યું, પણ ના એટલે ના; મેં કહ્યું કે હું દૂરથી આવ્યો છું; મેં બ્રેક્ટનાં નાટકો જોયાં છે; મને ઘર જોવાનું બહુ મન છે. પણ પેલાં બહેન તો અડીખમ રહ્યાં. દરવાજો બંધ થયો. હું પાછળ એક બીયર ગાર્ડન હતો ત્યાં બેઠો; એક પછી એક મેં બારીઓ બંધ થતી જોઈ. નિયમ એટલે નિયમ.

આવી નિયમાનુસાર ચાલતી પ્રજાનું મન કેમ કરી બદલાવાય ? અધિકારીઓને કેમ કરીને સમજાવાય કે નિયમોનું જ પાલન કરતા રહીએ તો કોંક વખત ભારે અન્યાય થઈ જાય છે ? સૈનિકોને માનવતાનો સંદેશ કેમ

કરી પહોંચાડાય ?

એ માટે તો પેલાં ખાલી સફેદ પાટિયાં હતાં, નહીં ? એ પાટિયાંમાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. એ પુસ્તકોની હોળી ન કરાય. ઓગણીસો તેત્રીસમાં જર્મન યુવકોએ નક્કી કર્યું કે જે વિચારસરણીઓને તેમના નેતાઓએ મિથ્યા કહી ઠુકરાવી દીધી છે, તે વિચારસરણીઓવાળાં પુસ્તકોની ચિતા પ્રગટાવવી જોઈએ. એક દાયકામાં એ જ સૈનિકોએ લાખો લોકોને મારી નાખ્યા.

આજે એ જ શહેરમાં એક માણસ ગલી ગલી ફરી ત્યાં ઘરોની સામે ફૂટપાથ પર તકતીઓ જડાવે છે, અને એ તકતીઓ પર લખે છે એ લોકોના નામ કે જેમને ગઈ જર્મન પ્રજાએ હદપાર કરીને મારી નાખેલા. એનો હેતુ એ કે પોતાની ધૂનમાં ચાલતી પ્રજા ક્યારેક તો ખચકાય, ક્યારેક તો અટકે, અને ક્યારેક તો આત્મનિરીક્ષણ કરે... અને એ ઘર સામે જુએ કે જ્યાં એક વખત કોઈ એક યહૂદી કુટુંબ રહેતું હતું. અને જો એ નાઝી પાગલપણું રોકાયું હોત, તો આજે એમને પ્રપૌત્રો આમના પ્રપૌત્રો જોડે રમતના મેદાનમાં હીંચકા ખાતા હોત.

ડેમનિગની તકતીઓ જર્મન શહેરોને એક શાશ્વતતા આપે છે; એના કોલાહલ ભરેલા ઈતિહાસને ઘડીભર સ્થિર કરે છે. બેબલપ્લાટ્ઝનો પ્રકાશસ્તંભ અનંત જ્યોતિથી જર્મનીનું મન ખોલે છે. જર્મની રોશન

થાય છે અને એ પ્રકાશને લીધે જર્મનીનું વિભાજન ભૂંસાઈ જાય છે; મારી મિત્ર જનાનને ખબર નથી પડતી કે એ પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં.

બે તૂટેલા ભાગ બંધાઈ ગયા છે; જામી ગયા છે. હા, એક તિરાડ હજુ છે ખરી; અને પેલી તકતીઓ પણ છે અને જર્મન પ્રજા સમજે છે કે ક્યાંક, એ જમીનની નીચે દૂર દબાઈ રહેલી વેદનાઓ છે અને એ દટાયેલા ભૂતકાળ ઉપર એમને ચાલવાનું છે, જૂનાં ઘા યાદ રાખીને એથીય જૂના સંબંધો જાળવીને. કેવી રીતે ચાલવું એ હવે ધીમે ધીમે સમજાવા માંડ્યું છે. એ લોકો તકતીની ઉપર નહિ ચાલે; એ તકતી માત્ર ધાતુ નથી, પથ્થર પણ નથી. એના પર નામ લખેલાં છે, એ તકતીઓ લોકોની સ્મૃતિ છે. એ તકતીઓ આ શહેરની શાંત સાક્ષી છે. પેલાં પાટિયાં ખાલી છે; પણ એ ખાલીપો યાદ દેવડાવે છે કે જર્મનીએ શું ખોયું. ડેમનિગની તકતીઓ યાદ કરાવે છે કે જર્મની કઈ રીતે ભૂતકાળનો સ્વીકાર કરી રહ્યું છે, અને એ જ રીતે, પગલે પગલે, એ દેશ પાછો અખંડ બને છે, અક્ષત બને છે.

(સૌજન્ય : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર સંપાદિત 'ફાર્બસ

ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક', સાર્ધ શતાબ્દી

વિશેષાંક - મીમાંસાપર્વ : ૩, પુસ્તક ૮૧, અંક

૩, ૪ (૨૦૧૬), પૃ. ૪૬-૫૪માંથી સાભાર.)

માણસોની શક્તિને પ્રદીપ્ત કરનાર બે તત્ત્વો છે: એક, લક્ષ્ય પ્રત્યે તીવ્ર ઝંખના અને બીજું, સ્પર્ધા. જીવનમાં જો આ બે વસ્તુઓ ન હોય તો શક્તિશાળી માણસ પણ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો નહિ કરી શકે. સ્પર્ધા કેટલીક વાર દ્વેષમૂલક અથવા અહંકારમૂલક પણ થઈ જતી હોય છે. એવી સ્થિતિમાં સ્પર્ધક હાનિ પહોંચાડીને સ્વયં હાનિ ઉઠાવવાનાં કામ પણ કરી બેસતો હોય છે. પણ જો ઊર્ધ્વગતિપ્રેરક લક્ષ્ય જીવનમાં સ્થિર થયું હોય તો વ્યક્તિ આપોઆપ ઉન્નત માર્ગે ચાલ્યા કરશે. વ્યક્તિને લક્ષ્યહીનતાવાળું જીવન ન મળે. લક્ષ્યહીનતા માણસને કઠોર માર્ગે ચાલતા રહેવાની હિંમત નથી આપતી. ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે કઠોર માર્ગે ચાલવું અનિવાર્ય હોય છે.

અપેક્ષાઓ દુઃખદાયી હોય છે, કારણ કે મોટા ભાગે તે પૂરી નથી થતી હોતી. તેમાં પણ જેમનાં મોટાં નામ, મોટાં ઠામ અને મોટાં કામ હોય છે તેમના પ્રત્યે લોકો મોટી મોટી અપેક્ષાઓ રાખતા હોય છે. આ મોટા લોકો ઘણી વાર નાના લોકોની અત્યંત નાની આવશ્યકતા કે અપેક્ષા પ્રત્યે પણ ધ્યાન નથી આપી શકતા. જાણતાં-અજાણતાં તેમનાથી ઉપેક્ષા થઈ જાય છે. બસ, અહીંથી જ મોટાઈ નીચે ઊતરવા લાગે છે. નાના માણસોએ જ કોઈ નાના માણસને મોટો બનાવ્યો હોય છે. મોટા થયા પછી તે મોટા ગણાતા માણસોમાં ઘેરાઈ જાય છે. એ મોટા ગણાતા માણસો, તેની મોટાઈને પંપાળે છે, ફુલાવે છે, પણ સાથે સાથે એક વાડ પણ ઊભી કરી દે છે. જે વાડની એક બાજુએ ઊભો ઊભો તે સંસારની સર્વોચ્ચ સગવડો અનાયાસે ભોગવે છે, પણ વાડની બીજી તરફ ઊભેલા માણસોની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ પ્રત્યે પણ તેનું ધ્યાન નથી જતું હોતું. આનું નામ તો માયા છે.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

પૃથ્વી અને ચંદ્ર

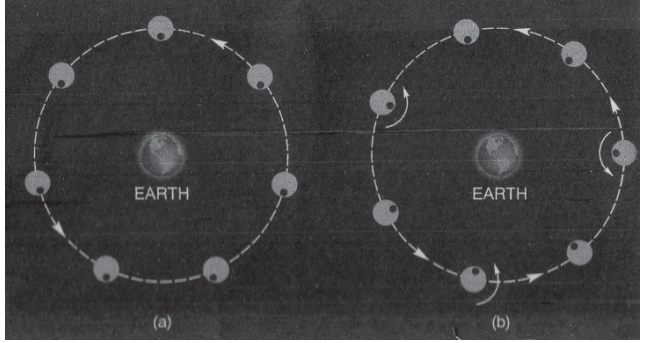
વિકલભાઈ અં. પટેલ

પ્રસ્તાવના

ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ એ રીતે ફરે છે કે જેથી ચંદ્રની એકની એક બાજુ પૃથ્વી ભણી કાયમના માટે રહે છે.

“The Man in the Moon” આપણી સામે જ રહે છે. આનું કારણ શું ? પહેલી નજરે એમ કહેવાનું

મન થાય કે ચંદ્ર તેની ધરીની આસપાસ ફરતો નથી, પણ તેમ નથી. આકૃતિ-1માં ચંદ્રની સપાટી ઉપર ટપકું છે. જો ચંદ્ર તેની ધરીની આસપાસ ફરતો ન હોય, તો તે ટપકું આકૃતિ-1 (a)માં બતાવ્યા પ્રમાણે દેખાશે. ચંદ્ર તેની ધરીની આસપાસ ફરતો હોઈને તે ટપકું પૃથ્વી પરથી આકૃતિ 1(b)માં બતાવ્યા પ્રમાણે દેખાશે. ચંદ્ર તેની ધરીની આસપાસ અને પૃથ્વીની આસપાસ એ રીતે ફરે છે કે જેથી ટપકું પૃથ્વીની સામે એક જ જગ્યાએ રહ્યા કરે છે. આ એક અજાયબી જ છે !! ચંદ્ર પૃથ્વીની

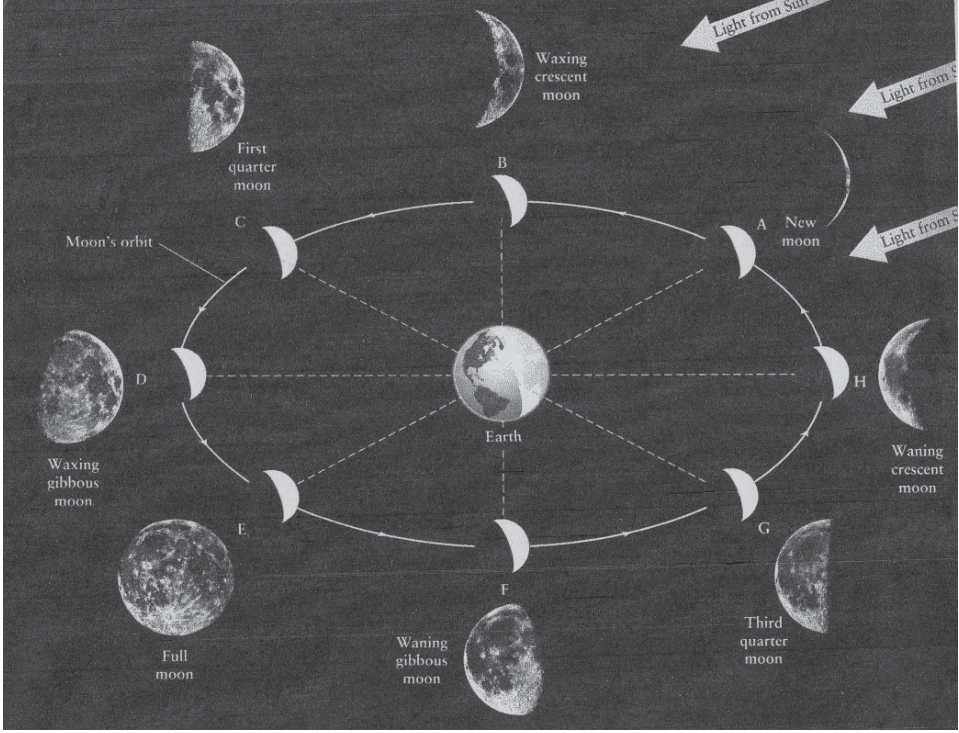

આકૃતિ 1

આસપાસ એ રીતે ફરે છે કે આશરે એક મહિનામાં પૃથ્વીની આસપાસ ફરી રહે છે. અને સાથે સાથે ચંદ્ર તેની ધરીની આસપાસ એ રીતે ફરે છે કે જેથી ચંદ્રની એકની એક જ બાજુ પૃથ્વી ભણી કાયમ રહે.

ચંદ્રની કળા

આકૃતિ-2માં ચંદ્ર તેની ભ્રમણકક્ષામાં જુદાજુદા સમયે કઈ જગ્યાએ છે તે બતાવ્યું છે અને પૃથ્વી ઉપરથી ચંદ્ર તે સમયે કેવો દેખાય છે તે પણ બતાવ્યું છે. જ્યારે ચંદ્ર આકૃતિ-2માં A જગ્યાએ હશે, ત્યારે ચંદ્રની અંધારી અડધી બાજુ પૃથ્વી ભણી હશે. આ સમયે ચંદ્ર માંડમાંડ દેખાય. આના કારણે આ તબક્કાને ‘નવો ચંદ્ર (New Moon)’ કહેવાય છે. જ્યારે ચંદ્ર તેની ભ્રમણકક્ષામાં B જગ્યાએ હશે ત્યારે પ્રકાશિત અડધી બાજુનો ભાગ આપણને જે રીતે દેખાય છે તે ઉપર બતાવ્યું છે. ચંદ્ર તેની ધરીની આસપાસ ફરે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. આ તબક્કાને ‘વધતો બીજનો ચંદ્ર (Waxing Gesscent Moon)’ તરીકે ઓળખીએ છીએ. લગભગ અઠવાડિયા પછી ચંદ્ર C જગ્યાએ આવે છે. પ્રકાશિત અર્ધભાગ અને અંધકારમય અર્ધભાગ કઈ રીતે દેખાય છે તે ઉપરના ભાગમાં બતાવ્યું છે. જાણે કે ચંદ્રનો અડધો ભાગ છે છતાંયે ‘ચંદ્રનો પહેલો ચતુર્થ (First Quarter Moon)’ તરીકે ઓળખાય છે. ચાર દિવસ પછી ચંદ્ર D જગ્યાએ આવશે. આપણે અર્ધ પ્રકાશિત ચંદ્રનો ભાગ વધારે જોતા હોઈને ચંદ્ર ફૂલેલો દેખાય છે તે આકૃતિ D માં બાજુમાં બતાવ્યું છે. આ ચંદ્રને અંગ્રેજીમાં ‘Waxing gibbous (Swollen) Moon’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નવા ચંદ્ર Aની જગ્યાએથી બે અઠવાડિયાં પછી ચંદ્ર સૂર્યની બરાબર સામેની બાજુએ E જગ્યાએ આવે છે. આપણી સમક્ષ ફક્ત ચંદ્રનો અર્ધ પ્રકાશિત ભાગ છે અને આના કારણે આપણે આ તબક્કાને

આકૃતિ 2

‘પૂર્ણ ચંદ્ર (Full Moon)’ કહેવામાં આવે છે. આ પછીનાં બે અઠવાડિયાં ચંદ્રની અર્ધ પ્રકાશિત બાજુ ધીરે ધીરે ઓછી દેખાતી થશે અને ચંદ્રની અર્ધ અંધારી બાજુ વધતી જશે અને આના કારણે ચંદ્ર ક્ષીણ અને ક્ષીણ થતો દેખાય છે. આ અવસ્થા બે અઠવાડિયાં ચાલે છે. આને અંગ્રેજીમાં ‘Waning’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ચંદ્રને પૃથ્વીની આસપાસ પરિભ્રમણ કરતાં આશરે ચાર અઠવાડિયાં જોઈએ. નવા ચંદ્રથી શરૂઆત થઈ પૂર્ણ ચંદ્ર થઈને આખરે નવા ચંદ્રે આવશે.

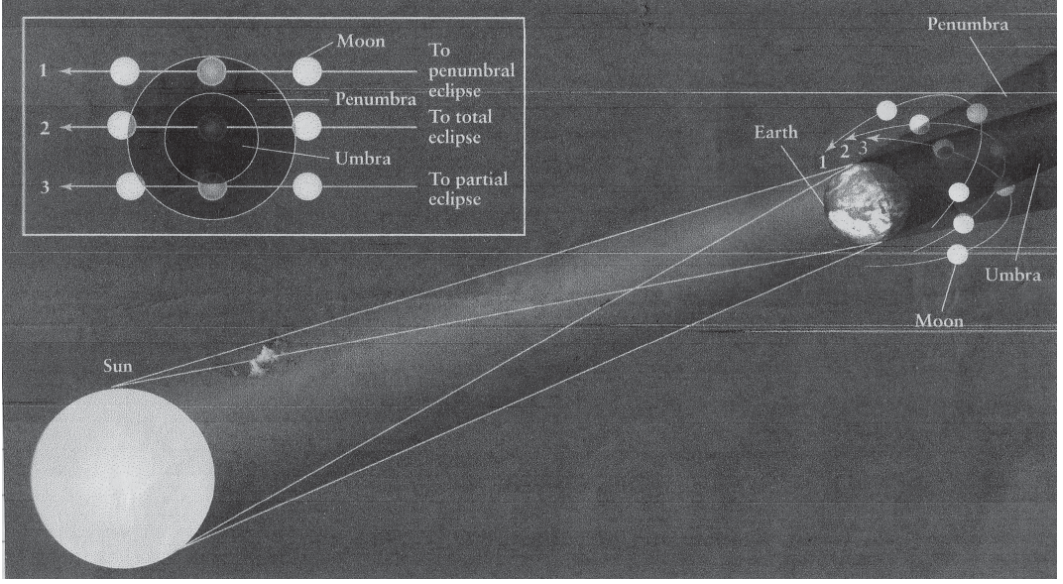
ગ્રહણો

કોઈ કોઈ વખત સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્ર એક જ સુરેખામાં હોય છે. જ્યારે આમ બને ત્યારે પૃથ્વીનો પડછાયો ચંદ્ર ઉપર પડે કે ચંદ્રનો પડછાયો પૃથ્વી ઉપર પડે. આ જાતની કુદરતી ઘટનાઓ ગ્રહણો તરીકે ઓળખાય છે.

ચંદ્રગ્રહણ

સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ જ અનુક્રમમાં એક જ સુરેખામાં હોય ત્યારે આકૃતિ-૩માં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ કોઈ વખત ચંદ્ર પૃથ્વીના પડછાયામાંથી પસાર થાય છે. જ્યારે આ બને ત્યારે સૂર્યના પ્રકાશને ચંદ્ર ઉપર જતો પૃથ્વી અટકાવે છે. આવું બને તેને ચંદ્રગ્રહણના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ માટે આકૃતિ-૨માં બતાવેલી E જગ્યાએ ચંદ્ર હોય ત્યારે જ આ બને. આથી પૂર્ણ ચંદ્ર હોય ત્યારે જ આ બને આથી પૂનમ હોય ત્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય.

આકૃતિ-૩માં જોઈ શકાશે કે પૃથ્વીનો પડછાયો બે પ્રકારનો છે. પૂર્ણછાયા (Umbra) અને બીજો પ્રકાર ઉપછાયા (Penumbra) છે. આકૃતિ-૩માં ડાબી બાજુ અને જમણી બાજુ પડછાયાના બે પ્રકાર જોઈ શકાશે. ચંદ્રની

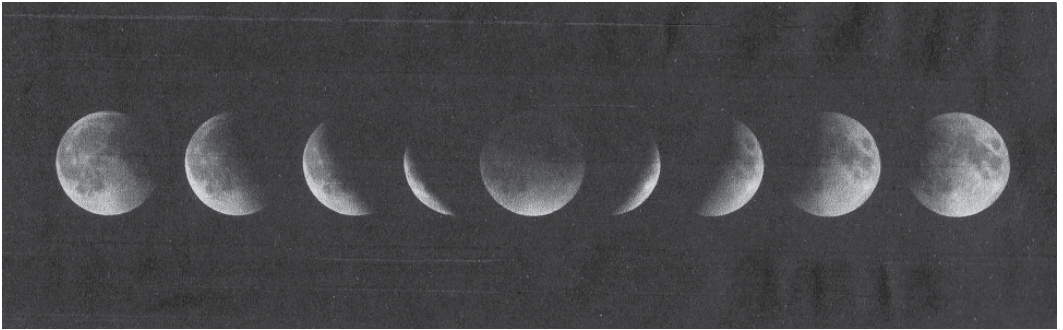

આકૃતિ 3

ભ્રમણકક્ષા ત્રણ રીતની ડાબી બાજુની ટોચમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. સૌથી ઉપરના ભાગની ભ્રમણકક્ષા હોય તો ચંદ્ર ઉપછાયામાંથી પસાર થશે. આથી ચંદ્ર થોડોક ઝાંખો દેખાશે જેની ઘણા લોકો નોંધ પણ નહિ લે. આને કારણે અલ્પાભાસ ચંદ્રગ્રહણ કહીશું. જ્યારે વચ્ચેના ભાગની ભ્રમણકક્ષા હોય તો, ચંદ્ર પૂર્ણછાયામાંથી પસાર થશે. આથી સૂર્ય ચંદ્ર ઉપર બિલકુલ દેખાશે નહિ, આથી આને સંપૂર્ણ ચંદ્રગ્રહણ થયું એમ કહેવાય. ત્રીજી ભ્રમણકક્ષાનો થોડોક ભાગ પૂર્ણછાયામાંથી પસાર થતો હોઈને ચંદ્રનો થોડોક ભાગ પૂર્ણછાયામાંથી પસાર થશે. આથી આને અપૂર્ણ ચંદ્રગ્રહણ કહેવામાં આવે છે.

આકૃતિ-4માં સંપૂર્ણ ચંદ્રગ્રહણ બતાવ્યું છે. ચંદ્ર પૃથ્વીના પૂર્ણછાયાના ભાગમાંથી પસાર થાય ત્યારે પૃથ્વી સૂર્યના પ્રકાશને સંપૂર્ણ રીતે રોકે છે. પૂનમના દિવસે જ ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. આથી ધીરે ધીરે ચંદ્રનો ભાગ કાળો થતો જાય છે. આકૃતિ-4માં ચંદ્ર ડાબી બાજુથી પૂર્ણછાયામાંથી પસાર થાય છે. આખરે મધ્યમાં ચંદ્રમાં લાલાશ પડતો ભાગ રહે છે, કારણ કે પૃથ્વીના વાતાવરણમાંથી લાલ રંગનાં કિરણો પસાર થાય છે.

સરેરાશ વર્ષનાં બે કે ત્રણ ચંદ્રગ્રહણો થાય છે. ટેબલ-1માં અમદાવાદની આસપાસ જોઈ શકાય તેવાં 2017થી 2021 સુધીનાં ચંદ્રગ્રહણો આપ્યાં છે.

આકૃતિ 4

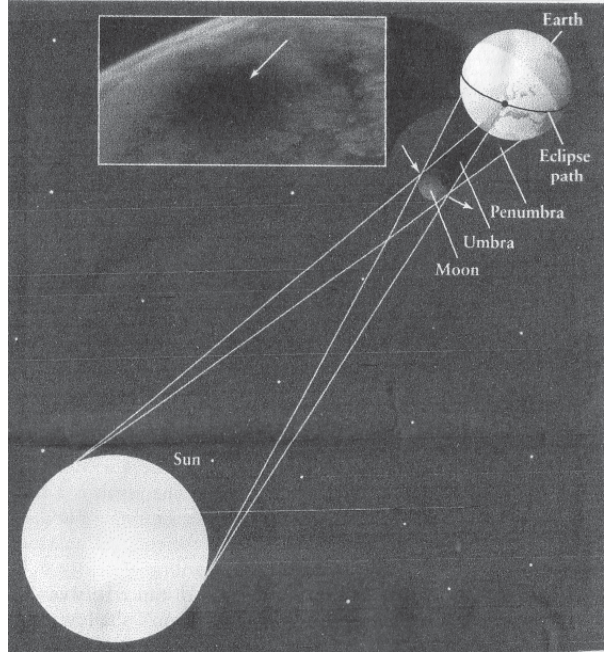
ટેબલ-1

વર્ષ	તારીખ	ચંદ્રગ્રહણનો પ્રકાર
2017	10 ફેબ્રુઆરી	અલ્પાભાસ ચંદ્રગ્રહણ
	11 ફેબ્રુઆરી	
2017	7 ઓગસ્ટ	અપૂર્ણ
2018	27 જુલાઈ	પૂર્ણ
2019	21 જાન્યુઆરી	પૂર્ણ
2019	16 જુલાઈ/17 જુલાઈ	અપૂર્ણ
2020	10 જાન્યુઆરી	અલ્પાભાસ ચંદ્રગ્રહણ
2020	5 જૂન	અલ્પાભાસ ચંદ્રગ્રહણ
2020	5 જુલાઈ	અલ્પાભાસ ચંદ્રગ્રહણ
2021	કોઈ નહિ	

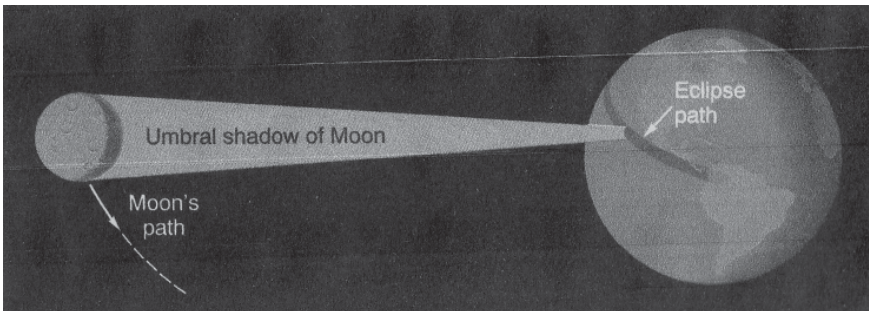
સૂર્યગ્રહણ

સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વી એ જ અનુક્રમમાં હોય ત્યારે આકૃતિ-5માં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ કોઈ વખત પૃથ્વી ચંદ્રના પડછાયામાંથી પસાર થાય છે. જ્યારે આ બને ત્યારે સૂર્યના પ્રકાશને પૃથ્વી ઉપર જતો ચંદ્ર અટકાવે છે. આવું બને તેને સૂર્યગ્રહણના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ માટે આકૃતિ-2માં બતાવેલી A જગ્યાએ ચંદ્ર હોય ત્યારે જ આ બને. આથી ચંદ્ર જ્યારે નવો નવો હોય (બીજ) ત્યારે જ સૂર્યગ્રહણ થાય.

ચંદ્રનો પડછાયો (પૂર્ણછાયા) 377,000 કિ. મી. છે, જ્યારે ચંદ્ર અને પૃથ્વી વચ્ચેનું સરેરાશ અંતર 384,000 કિ. મી. છે. જો ચંદ્ર આ અંતરે હોય તો ચંદ્રનો પડછાયો પૃથ્વી ઉપર પહોંચે જ નહિ. ચંદ્ર ઉપવલયી રસ્તે મુસાફરી

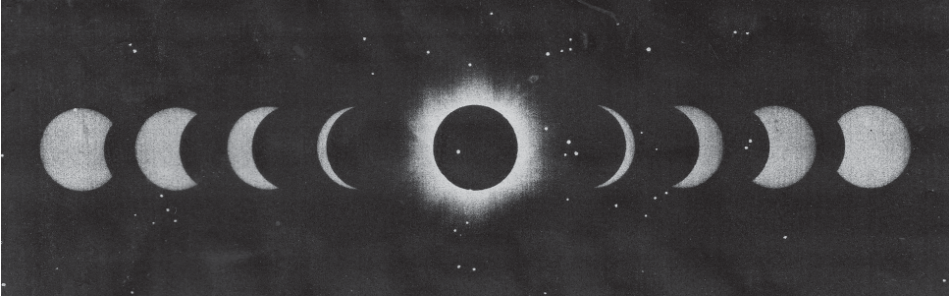

આકૃતિ 5

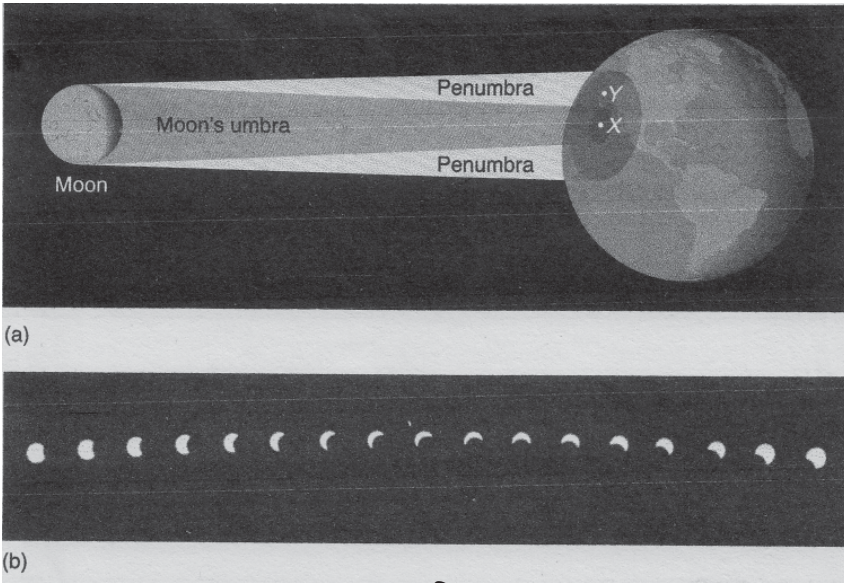
આકૃતિ 6

કરતો હોઈને કોઈ વખતે સૂર્યથી 363,000 કિ. મી. દૂર હશે. જ્યારે આ બને ત્યારે આપણને ‘પૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ’ મળે. આકૃતિ-6માં બતાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ચંદ્ર પૃથ્વીની નજીકમાં નજીક હશે, ત્યારે પણ પૂર્ણછાયાનો પૃથ્વી ઉપર પડતો પડછાયો વધારેમાં વધારે 400 કિ. મી. પહોળો છે. ચંદ્ર જેમ જેમ ફરતો જાય તેમ તેમ ચંદ્રનો પડછાયો પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ચાપના (arc) સ્વરૂપે પડી. બનાવે છે. આ પટ્ટીમાં રહેનારા માણસો જ પૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ જોઈ શકશે.

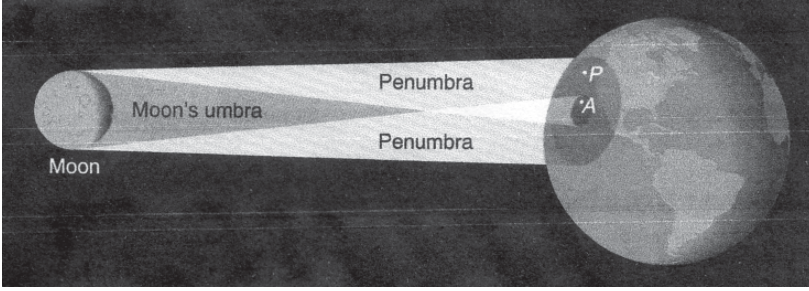
આકૃતિ 7

સંપૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ કુદરતનો આપેલો મોટો પ્રસંગ છે. આજુબાજુ સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થવા માંડે અને આના કારણે અંધકાર થવા માંડે. અંધકારના કારણે ગ્રહો અને પ્રકાશિત તારાઓ પણ આકાશમાં જોઈ શકાય. વાતાવરણનું ઉષ્ણતામાન પણ ઘટવા માંડે. પંખીઓ શાંત થઈ જાય અને ફૂલો પણ વિલાવા માંડે. આકૃતિ-7માં સંપૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ બતાવ્યું છે. પૃથ્વી ચંદ્રના પૂર્ણછાયાના ભાગમાંથી પસાર થાય ત્યારે ચંદ્ર પૃથ્વી ઉપર આવતા સૂર્યના પ્રકાશને રોકે છે. આથી ધીરે ધીરે સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતો બંધ થાય છે જે આકૃતિ-8માં બતાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતા સૂર્યના જુદાજુદા સમયે લીધેલા ફોટાઓ ડાબી બાજુથી બતાવ્યા છે. મધ્યમાં ચંદ્ર સૂર્યના પ્રકાશને સંપૂર્ણ રીતે રોકે છે અને કિનારાનો ભાગ લાલચોળ દેખાય છે તે કોરોના (Carona) કહેવાય છે.

આકૃતિ 8

આકૃતિ-૮(a)માં ચંદ્રની પૂર્ણિણ્યા અને ઉપછાયા આપેલી છે. પૂર્ણિણ્યામાં x જગ્યાએ રહેલા માણસને પૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ દેખાશે જ્યારે Y બિંદુ ઉપછાયામાં આવેલું હોઈને Y જગ્યાએ રહેલા માણસને અપૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ દેખાશે. Y જગ્યાએ રહેલા માણસને જુદાજુદા સમયે દેખાતું સૂર્યગ્રહણ આકૃતિ-૮(b)માં આપ્યું છે.

આકૃતિ ૯

આકૃતિ 10

જ્યારે ચંદ્ર પૃથ્વીથી દૂર હોય કે જેથી પૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ બની ન શકે તે આકૃતિ-૮માં બતાવ્યું છે. ચંદ્રની પૂર્ણિણ્યા પૃથ્વી સુધી પહોંચતી નથી. જ્યારે ઉપછાયા પૃથ્વી સુધી પહોંચે છે. આથી P બિંદુએ રહેલા માણસને અપૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ દેખાશે. જ્યારે A બિંદુએ રહેલા માણસને કંકણાકૃતિ ગ્રહણ (annular eclipse) આકૃતિ-૧૦માં બતાવ્યા પ્રમાણે દેખાશે. Annulus લેટિન શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ગોળ ફૂંડાળું (ring) છે. ચંદ્ર સૂર્યને પૂરેપૂરો ઢાંકી શકતો ન હોઈને સૂર્યના કેન્દ્રને ઢાંકે છે અને તેમ કરતાં સૂર્યના કિનારાનો ભાગ ઢાંકાયા વગરનો રહે છે અને તે “ring of fire (અગ્નિનું ગોળ ફૂંડાળું)” અથવા ચંદ્રની આસપાસ કંકણાકૃતિ તરીકે ઓળખાય છે. અડધાં જેટલાં સૂર્યગ્રહણો કંકણાકૃતિ છે. ૨૦૧૭-૨૧ સુધીમાં અમદાવાદમાં દેખાવવાનાં સૂર્યગ્રહણ ટેબલ-૨માં આપ્યાં છે.

વર્ષ	તારીખ	સૂર્યગ્રહણનો પ્રકાર
૨૦૧૮	૨૬ ડિસેમ્બર	કંકણાકૃતિ (Annular)
૨૦૨૦	૨૧ જૂન	કંકણાકૃતિ (Annular)
૨૦૨૨	૨૫ ઓક્ટોબર	અપૂર્ણ

વિકલભાઈ અં. પટેલ

નરસિંહજીના મંદિર પાસે, ઉવારસદ રોડ,
મુ. પો. શેરથા, તા.જિ. હાંધીનગર-૩૮૨૩૨૩
મો. ૯૪૨૮૦૧૯૦૪૨

ગ્રંથસૌરભ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

આધુનિક યુગસંદર્ભ અને જૈનદર્શનનાં તત્ત્વો /
પ્રેરક : આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.
સંકલન : નલિની દેસાઈ. અમદાવાદ : શેઠ દલપતભાઈ
મગનભાઈ (હરીસિંહ) શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ;
વિકેતા : ગૂર્જર એજન્સીઝ; ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજી,
૨૦૧૭. ૧૦+૧૬૪ પૃ. કિંમત રૂ. ૧૫૦.૦૦ ISBN :
૯૭૮-૯૩-૮૩૮૧૪-૮૪-૮

જગતના વિવિધ ધર્મો ઉદા., તરીકે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ વગેરેના આર્ષગ્રંથો ઉદા., તરીકે ભગવદગીતા, વેદો, ઉપનિષદો, ત્રિપિટકો, જૈન આગમો, બાઈબલ, કુરાન વગેરે શતાબ્દીઓ પૂર્વે રચવામાં આવેલા છે. આ બધા પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણિત સિદ્ધાંતો / તત્ત્વદર્શન માનવજીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યો તેમ જ તત્કાલીન યુગસંદર્ભના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ બધા ધર્મોના સિદ્ધાંતો આજના બદલાયેલા યુગસંદર્ભમાં કેટલા પ્રસ્તુત ? તેની કેટલી ઉપયોગિતા ? જે-તે ધર્મના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ સંબંધી વ્યાપક તપાસ બહુવિધ રીતે ફળદાયી હોઈ ન કેવળ આવશ્યક પરંતુ અનિવાર્ય બની રહે છે. આ સંબંધી સ્વાધ્યાયશીલ આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા. નું મંતવ્ય : ‘કોઈ પણ તત્ત્વનો, તત્ત્વજ્ઞાનને કે સંપ્રદાયને, સાંપ્રત સંદર્ભમાં, સાંપ્રત સમાજના સંદર્ભમાં, તમે કઈ રીતે પ્રવાહિત કરી શકો છો એ જ અગત્યનું છે. નહિ તો, બધું પુરાતત્ત્વના એક પદાર્થ તરીકે મ્યુઝિયમ પીસ બની જાય’ યથાર્થ બની રહે છે. આ જ ભાવ અને હેતુને ધ્યાને લઈને આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણા અને નિશ્રામાં “જૈનદર્શનનાં તત્ત્વો અને વર્તમાનમાં તેની ઉપયોગિતા” વિશે વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક દષ્ટિપૂત પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવેલું તેની ફળશ્રુતિ રૂપે આપણને પ્રસ્તુત સુચિતનીય અને પ્રેરક ગ્રંથ સુલભ થયો છે, જેમાં આચાર્યશ્રી ઉપરાંત ત્રણેક સાધુભગવંતો તેમ જ જૈનધર્મ - દર્શનના વિવિધ વિષય ક્ષેત્રોના ઊંડા

અભ્યાસુઓ સર્વશ્રી પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, ડૉ. સુધીર શાહ, ધનવંત પરમાર, થોમસ પરમાર, માલતી શાહ, કનુભાઈ શાહ, વસંતભાઈ પંડિત વગેરે કૃત ૧૬ લેખો ગ્રંથસ્થ છે.

પ્રસ્તુત વિષય સંદર્ભે પરિસંવાદના પ્રારંભમાં પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ ‘સાંપ્રત વૈશ્વિક વાતાવરણમાં જૈન ધર્મનાં વિશેષતાઓ અને પડકારો શીર્ષક હેઠળ કરેલ હાર્દરૂપ ઉદ્બોધનમાં પ્રવર્તમાન સમયમાં વૈશ્વિક સ્તરે પ્રવર્તી રહેલ પડકારો જેમ કે પરમાણુ શસ્ત્રોના ઉત્પાદનની સ્પર્ધા અને તેના પરિણામે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિના અસ્તિત્વ ઉપર ઝળૂબી રહેલું સંકટ, ઠેર ઠેર હિંસાનું તાંડવ, ભયગ્રસ્ત માહોલ વગેરેનું હૃદયવિદારક વિહંગાવલોકન રજૂ કરીને જૈન ધર્મને સમગ્રતાનો ધર્મ ગણાવીને આ પડકારો સામે જૈન ધર્મના અહિંસા, અનેકાંતવાદ, સંયમ, પર્યાવરણની જાળવણી, પરચકબાણ, પ્રતિક્રમણ, પર્યુષણ, સ્વાધ્યાય વગેરે સિદ્ધાંતોને કઈ રીતે જગતવ્યાપી બનાવીને વિશ્વશાંતિની સ્થાપના કરી શકાય તે સંદર્ભે કેટલાંક વ્યવહારુ સૂચનો કર્યાં છે, ઉદા. તરીકે અહિંસા ભાવનાનો પ્રશિક્ષણ થકી પ્રચાર-પ્રસાર, હિંસક પ્રદેશોમાં જઈને અહિંસાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી, જૈન ધર્મ ગ્રંથોના અન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદ કરવા, જીવાતખાનાં જાળવી રાખવાં વગેરે. આ ઉપરાંત વિદેશોમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર – પ્રસાર અર્થેની પ્રવૃત્તિઓ, જિનાલયોની સ્થાપના, જૈના ઈ-લાઈબ્રેરીની પ્રવૃત્તિ, ડૉ. લતા બોથરા અને અન્યો દ્વારા ‘અષ્ટાપદ મહાતીર્થ’ની શોધ માટેના પ્રયાસો વગેરેની સરાહના કરવાની સાથે સાથે કેટલીક વિઘાતક પ્રવૃત્તિઓ જેમ કે જ્ઞાનના સ્થાને ક્રિયાકાંડનું પલ્લું નીચું નમતું જવું, ભુલાતો જતો જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ અને તેની ઉદાત્ત પ્રણાલિકાઓ, ધર્મની ગરિમાને બદલે વધતો જતો સાંપ્રદાયિક અહમ અને તેના પરિણામે જૈનતત્ત્વના બદલે ભેદત્વનું પ્રમાણ વધતું જવું, આંતરજાતિય અને આંતરજાતિય લગ્નોથી ભુલાતી જતી ધર્મભાવના વગેરેથી

ચેતતા રહેવા જણાવ્યું છે. અહીં તિબેટન ગ્રંથો અને અન્ય સ્ત્રોતોના આધારે જૈન ધર્મનો પ્રાચીનતમ ઇતિહાસ ઉજાગર કરી આપવાની સાથે કેટલાક વિદેશી સંશોધકો અને પુરાતત્ત્વવિદોએ જૈન ધર્મની મૂર્તિઓને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ માનવાની ભૂલો અને અન્ય આનુસંગિક ભૂલો તરફ આંગળી ચીંધી છે, જેમાં લેખકના સઘન અધ્યયન અને સંશોધનાત્મક અભિગમનાં દર્શન થાય છે.

વિખ્યાત કાર્ડિઓલોજિસ્ટ ડૉ. સુધીર શાહ “જૈનદર્શન અને વિજ્ઞાન” લેખમાં ભગવાન મહાવીરને વિશ્વના સર્વોચ્ચ કોટિના વિજ્ઞાની તરીકે ઓળખાવીને તેમણે પ્રબોધેલ જ્ઞાન આજના આધુનિક વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત ગણાવે છે. ઉમાસ્વાતિ કૃત ‘તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્ર’ કે જે માનવ જાતિનું સંભવતઃ પ્રથમ વિજ્ઞાન પુસ્તક છે તેમાં નિરૂપિત, અણુ, પરમાણુ, હિગ્ગબોઝોન કણો, બ્રહ્માંડ, આકાશનું સ્વરૂપ, જીવવિજ્ઞાન વગેરે સંબંધી સૂત્રોને ડૉ. શાહે અલગ તારવી આપીને સુસ્પષ્ટ સમજૂતી આપી છે. વધુમાં તેમનું મંતવ્ય ‘કાળ દ્રવ્ય ઉપર જૈનદર્શનના આધારે નોબેલ પ્રાઇઝ મળે તેવું સંશોધન થઈ શકે તેમ છે. તેમ જ જૈનદર્શન પાસેથી ઊર્જાના સ્ત્રોતો, આહારના અન્ય વિકલ્પો, કાર્મિક બંધનો, સ્વાસ્થ્ય, ભૌતિકવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, જૈન આહારવિજ્ઞાન અને જીવનશૈલી વગેરે વિજ્ઞાનમાં નવાં સંશોધનનો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી જૈન ધર્મ તરફથી માનવજાતિને શ્રેષ્ઠ ભેટ આપી શકાય.’ સુચિંતનીય હોઈ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રના સંશોધકો માટે દિશાપ્રેરક બની રહે છે. આ ઉપરાંત ‘ગણિતસાર’, તબીબીવિજ્ઞાન સંદર્ભે ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’, ‘આચારંગસૂત્ર’, ‘વિપાકસૂત્ર’, વગેરે શરીરરચના સંદર્ભે ‘તંદુલવેયાલિય પયન્ના’, રાગ-રાગિની માટે ‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’ વગેરે ગ્રંથોમાં નિરૂપિત વિવિધ વિજ્ઞાનોની વિસ્તૃત છાણાવટ કરી છે. જૈન ધર્મ અને વિજ્ઞાનને સમજવા માટે આ એક આધિકારિક લેખ છે.

ગુણવંતભાઈ બરવાળિયાએ આગમ સાહિત્ય અને આપણું સાંપ્રત જીવનમાં આગમોને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, આચારશાસ્ત્ર અને વિચારદર્શનનો સુભગ સમન્વય, જૈનશાસનના બંધારણનો પાયો તેમ જ જૈન પરંપરાનું જીવનદર્શન ગણાવીને આગમોની લેખનપરંપરા તથા શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયમાં આગમો વિશેના ખ્યાલોની ઝલક પ્રસ્તુત કરીને સાંપ્રત જીવનમાં આગમોનું મહત્ત્વ સાધાર તારવી આપ્યું છે. આ સાથે કેટલાક આગમોની આગવી વિશેષતાઓ અને કઈ સમસ્યાના ઉકેલ

માટે ઉદા., તરીકે આત્માની શુદ્ધિ અને વિશુદ્ધિ માટે ‘પ્રતિકમણસૂત્ર’, ધર્મપ્રીતિ વધારવા તથા જીવન વ્યવહાર અને જીવન શૈલીના પ્રશ્નોના સમાધાન માટે ‘જ્ઞાતાધર્મકથા’, આત્માના ઊર્ધ્વગમન માટે ‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’, પાપકર્મથી દૂર રહેવા ‘વિપાકસૂત્ર’ વિશેષ ઉપયોગી બની રહે છે વગેરે તે તેમ જ આગમોનો મનોવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, પર્યાવરણ, પદાર્થવિજ્ઞાન વગેરે વિજ્ઞાનો સાથેનો સંબંધ પણ ઉજાગર કરી આપ્યો છે. જૈનદર્શનના અભ્યાસી ધનવંત શાહ ‘આધુનિક યુગસંદર્ભમાં ભગવાન મહાવીરની વાણી’માં ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલ પ્રેમ, કરુણા અને સેવાના સથવારે જીવન જીવવાની અને જીવન-મુક્તિની કળાનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરી આપ્યું છે.

ડૉ. માલતી શાહે આજના યુગમાં ઘર કરી ગયેલી ભૌતિકતા તરફની આંધળી દોટને નિયંત્રિત કરવા પરિગ્રહના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતનું ભાવપ્રવણ શૈલીમાં સાધાર વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. આ હેતુસર સવિશેષતઃ જૈન આગમો ઉપરાંત બૌદ્ધ, હિન્દુ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મ-દર્શનો તથા ભારતીય જ્ઞાનધારાના સંતો, કેટલાક આધુનિક ચિંતકો – ગાંધીજી, વિનોબા, કિશોરલાલ મશરૂવાળા વગેરેને અભિપ્રેત અપરિગ્રહની ભાવના સરસ રીતે ઉજાગર કરી આપી છે. ‘અપરિગ્રહ’ ને વ્યાખ્યાયિત કરતાં તેમણે નોંધેલ શબ્દો : ‘અપરિગ્રહનો અર્થ અંતરની પૂર્ણતા પામવી એ છે અને જ્યારે અંતરની પૂર્ણતા ભરાય, ત્યારે બહારની ચીજોને ભરવાની દોડ ખતમ થઈ જાય છે.’ – ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. પાર્વતીબહેન ખીરાણી અને છાયાબહેન શાહે પોતપોતાના લેખોમાં કર્મસિદ્ધાંત અને પ્રકૃત્ત્વાબહેને માનવજીવનમાં જયણાધર્મ (જીવમાત્રના સુખનો વિચાર અને આચાર) વિશે સમજાયું છે.

ગુજરાતના અગ્રણી ગ્રંથાલયી, હસ્તપ્રત સૂચિવિદ્યાવિદ અને હસ્તપ્રતોની જાળવણી – સંરક્ષણના જ્ઞાતા શ્રી કનુભાઈ શાહે “જૈન જ્ઞાનભંડારોની જાળવણી અને તેનું ભવિષ્ય”માં ભારતના વિવિધ હસ્તપ્રત સંગ્રહોમાં જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સંગૃહીત હસ્તપ્રતોની સમૃદ્ધિનું વિહંગાવલોકન રજૂ કરીને ભારતની આ અણમોલ સાંસ્કૃતિક સંપદાની જાળવણી – સંરક્ષણ માટેની પારંપરિક પદ્ધતિઓ તથા આધુનિક ટેકનિક વિશે વિસ્તૃત અને આધિકારિક સમજૂતી આપી છે. અને તે પણ કોઈ પણ હસ્તપ્રત ભંડારનો સંચાલક જાતે જ આ પદ્ધતિઓ અપનાવીને પોતાની હસ્તપ્રતોને ભાવિ પેઢી માટે સુરક્ષિત રાખી શકે તેટલી સરળ રીત છે. આ સાથે આ બધી

હસ્તપ્રતો પાઠ (Text) ઉપરાંત વિપિકળા, ચિત્રકળા, ઇતિહાસ, લેખનનાં માધ્યમો વગેરેના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે તે દર્શાવીને આ વારસાના કાળજીપૂર્વક જતન માટે અપીલ કરી છે. સહદયી અને સમર્પિત અધ્યાપક વસંતભાઈ પંડિતે સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રચાર – પ્રસાર અર્થે જૈન પાઠશાળાઓનું મહત્ત્વ રેખાંકિત કરી આપીને વર્તમાનમાં જૈન પાઠશાળાઓની અવદશા જોઈને ચિંતા વ્યક્ત કરી છે.

જાણીતા અગ્રણી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસવિદ ડૉ. થોમસ પરમારે ‘જૈન ઇતિહાસ : વર્તમાન યુગના સંદર્ભમાં’ ભારતના ઐતિહાસિક કાળના પ્રારંભ ગૌતમ – મહાવીરના સમયથી અઘાવધિ સુધીના સમગ્ર ભારતમાં પ્રસરેલા જૈનધર્મના ગૌરવશાળી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની અને સાથે સાથે તેના પ્રભાવની વિકાસરેખા વર્ણવીને વર્તમાનમાં જૈનોની સ્થિતિ વિશે ચિંતા અને ચિંતન વ્યક્ત કરતાં નોંધેલ શબ્દો : ‘જૈનોનો ભવ્ય અને ગૌરવવંતો ઇતિહાસ ક્યાં અદશ્ય થઈ ગયો ? વર્તમાનમાં જૈનોને પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન વેપાર અને ઉદ્યોગ પર જ કેન્દ્રિત કર્યું હોવાથી એ વીરત્વ અદશ્ય તો થયું નથી ને ? આ સંદર્ભમાં વર્તમાન જૈનોનો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. આવો ઇતિહાસ ભાવિ જૈન પ્રજાને, પોતાના ભવ્ય ગૌરવવંતા વારસાને અને અસ્મિતાને પિછાણવા માટેનો મહાન દસ્તાવેજ બની રહેશે’ – જૈન સમાજ માટે સુચિંતનીય હોઈ દિશાપ્રેરક બની રહે છે. રમજાન હસણિયાએ જૈન પ્રાર્થના કાવ્યોની પરંપરાની વિકાસરેખા વર્ણવીને આ પ્રાર્થનાઓને કૃપાયાચના માટે નહીં પરંતુ જીવનમાં સમાધાન મેળવવાની વાણી તરીકે ઓળખાવ્યાં છે.

મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજયજીએ જીવનમાં આવશ્યક ક્રિયા સાધના – સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખાનને આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો યથાર્થ ચિતાર ગણાવીને તેની ઉપયોગિતા અને ફાયદા વિશે સોદાહરણ વાત કરવાની સાથે-સાથે પ્રવર્તમાન જૈન સમાજમાં આ પ્રત્યે પ્રવર્તી રહેલ ભારોભાર ઉપેક્ષા પ્રતિ નારાજગી પણ વ્યક્ત કરી છે. મુનિ રત્નકીર્તિવિજયજીએ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ (૭-૮મી સદી) કૃત ‘યોગબિંદુ’ને જીવવા જેવો ગ્રંથ ગણાવીને તેનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવ્યો છે, જ્યારે મુનિ કલ્યાણવિજયજીએ ભદ્રેશ્વરસૂરિ (૧૦મી સદી) કૃત પ્રાકૃત કથાગ્રંથ ‘કહાવલી’માં અભિવ્યક્ત જીવનબોધ કેટલીક કથાઓ, સૂક્તિઓ તથા કહેવતોના માધ્યમથી ઉજાગર કરી આપ્યો છે. ગુરુ ભગવંત આચાર્ય વિજયશીલચંદ્રસૂરિજીએ પ્રસ્તુત સમારોહના સમાપન ઉદ્બોધનમાં ઉપાધ્યાય

યશોવિજયજીની એકલા તત્ત્વજ્ઞાન કે કર્મકાંડથી કશું જ સિદ્ધ ન થઈ શકે તે સંબંધી સામસામા છેડાની બે પંક્તિઓ : ‘એકાન્તવાદી રે તત્ત્વ પામે નહિ / ધૂમધામે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાન મારગ રહ્યો દૂર રે’ને કેન્દ્રમાં રાખીને જીવનમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કર્મકાંડ વચ્ચે સંતુલન સાધવા તેમ જ ભગવાન મહાવીરને અભિપ્રેત એવી આહિંસક જીવનશૈલી અપનાવવા અપીલ કરી છે. આ સાથે પ્રવર્તમાન જૈન સમાજનું ચિંતનપ્રેરક નહીં પણ ચિંતાપ્રેરક બની રહેવું, પાઠશાળાના શિક્ષણ પ્રતિ ઉપેક્ષા, ઘટતી જતી જૈનોની સંખ્યા અને તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં જિનાલયોની સ્થિતિ, સંગઠન / સંઘ ભાવનાનો અભાવ, ઇતિહાસનું રક્ષણ ન કરવું વગેરે પ્રતિ જૈન સમાજને જાગૃક થવા ચિંતિત સ્વરે જણાવ્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની સંપાદિકા ડૉ. નલિની દેસાઈએ જૈન ધર્માવલમ્બીઓ માટે જ નહીં પરંતુ માનવમાત્રના જીવનનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરી આપનાર મૂલ્યવાન સામગ્રી ચીવટથી ગ્રંથસ્થ કરી આપીને ‘સંપાદકીય’માં પ્રત્યેક લેખની આગવી વિશેષતાઓને રેખાંકિત કરી આપી તે બદલ અભિનંદનનાં અધિકારી બની રહે છે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

મહાકવિ કાલિદાસ - સમગ્રગ્રંથાવલી, ૪ ખંડ : ૧.

રઘુવંશમહાકાવ્યમ્, ૨. કુમારસંભવમ્ - મેઘદૂતમ - ઋતુસંહારમ્
૩. માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ - વિક્રમોર્વશીયમ, ૪.
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ / સંપાદક - અનુવાદક :
મહામહોપાધ્યાય ડૉ. ગૌતમ પટેલ. અમદાવાદ : નીલમ
પટેલ (એલ - ૧૧૧, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની નગર, નવા વાડજ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩; vedgautam@gmail.com),
૨૦૧૩-૨૦૧૭, કિંમત : રૂ. ૧૨૦૦.૦૦

સંસ્કૃતના પ્રથિતથશ કવિ - નાટ્યકાર કવિ કુલગુરુ કાલિદાસ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યના અદ્વિતીય મેઘાવી સર્જક તરીકે આજે પણ ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. શતાબ્દીઓ પૂર્વે તેમની પ્રશસ્તિમાં કરવામાં આવેલ વિધાન : ‘પૂરા કવિનાં ગણનાપ્રસંગે કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસા: । તત્તુલ્યકવેરભાવાદ્નામિકા સાર્થવતી બમ્ભૂવ ॥’ આજે પણ તેમની સર્જકપ્રતિભાના હરોળના કવિના અભાવે હકીકત બની રહ્યું છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે કવિએ પ્રાચીન ભારતીય પરંપરાનું અનુસરણ કરતાં અર્થાત્ પોતાના કાર્યને ‘શાન્ત:સુખાય રઘુનાથગાથા’ તરીકે સ્વીકારીને પોતાના

નામને ગૌણ ગણીને પોતાની કૃતિઓમાં પોતાની જન્મભૂમિ, કર્મભૂમિ, સમય, આશ્રયદાતા રાજા કે વંશ વિશે કોઈ જ વિગતનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં કર્યો નથી. જોકે અહીં નોંધવું રહ્યું કે આપણી આ ઉદાત્ત ન્યોછાવરીભાવનાના કારણે આપણા ઇતિહાસનાં આધારભૂત સાધનો આપણને સુલભ થતાં નથી. પરિણામે ઘણા મહત્ત્વના પ્રશ્નો આજે પણ અનુત્તરિત છે. અને તેથી જ કેટલાક પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિવેચકો ભારતીયોમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિનો અભાવ હોવાનું મહેશું મારે છે. સ્વીકારવું રહ્યું કે આ દોષારોપણ સાવ બેબુનિયાદ તો નથી જ !

વિદ્વાનો દ્વારા આ મહાકવિની સર્વ સંમતિ પામેલ ૭ કૃતિઓ : કવિતા : ઋતુસંહાર, મેઘદૂત, કુમારસંભવ અને રઘુવંશ; નાટક : માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના અંત:સાક્ષ્યના આધારે તથા કવિ વિશે પ્રચલિત કેટલીક ક્લિંવદન્તિઓના આધારે અનુમાનિત કરી શકાય કે આ કવિનું વતન કાશ્મીર, હિમાલય ઘાટી કે ઉજ્જયિની હશે. કવિની કૃતિઓ તેમ જ અન્ય પ્રમાણોના આધારે કવિના કાર્યકાળની પૂર્વ મર્યાદા ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સદી અને ઉત્તર મર્યાદા ઈસાની ૬ઠ્ઠી - ૭મી સદી માનવામાં આવે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિશ્વવૈતાલિક રસસિદ્ધ કવીશ્વર કાલિદાસની સમગ્ર કૃતિઓના મૂળપાઠ સાથેના અનુવાદો ઘણીખરી આધુનિક ભારતીય ભાષાઓમાં એક સંપુટ સ્વરૂપે ઘણા લાંબા સમય પૂર્વે જે-તે ભાષા - સાહિત્યના વિદ્વાનો દ્વારા સુલભ કરી આપવામાં આવ્યા છે ત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં આ અભાવની લાંબા કાળ પછી પૂર્તિ કરી આપવા માટે ગુજરાતી ભાષી સમાજ ડૉ. ગૌતમભાઈનો ઋણી રહેશે. જોકે આ પૂર્વે કવિનાં ત્રણેય નાટકો, મેઘદૂત અને બંને મહાકાવ્યોના કેટલાક સર્ગો પાઠ્યક્રમના ભાગ તરીકે નિયત થતાં તેના અનુવાદો ઉપરાંત સ્વતંત્ર રીતે રઘુવંશનો પ્રજારામ રાવળ, ઋતુસંહારનો ધીરુ પરીખ, મેઘદૂતનો કીલાભાઈ ઘનશ્યામ અને શાકુન્તલનો ઉમાશંકર જોશીનો સમશ્લોકી અનુવાદ પ્રાપ્ત થયા છે.

અહીં આપણને કાલિદાસની કૃતિઓના મૂળ સંસ્કૃત પાઠ, ગુજરાતી અનુવાદ, પદ્ય કૃતિઓના પ્રત્યેક શ્લોકનો અન્વય અને ક્વચિત્ આવશ્યકતાનુસાર શબ્દોની સમજણ તેમ જ પરિશિષ્ટમાં પ્રત્યેક કૃતિના શ્લોકોની વર્ણાનુક્રમસૂચિ તથા વિવિધ કવિઓ અને કાવ્યશાસ્ત્રીઓ કૃત કાલિદાસની પ્રશસ્તિ કરતાં ૪૫ સુભાષિતો આપવામાં આવ્યાં છે.

ગદ્યઅનુવાદ સાથે 'મેઘદૂત'નો ગૌતમ પટેલ અને કપિલરાય દવે કૃત અને 'ઋતુસંહાર'નો ધીરુ પરીખ કૃત સમશ્લોકી અનુવાદ પણ સમાવિષ્ટ કર્યો છે. આ ઉપરાંત કવિના જીવન, સમય કે કવન સંબંધી વિવિધ વિદ્વાનો ઉદા., તરીકે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, સી. કુન્ડન રાજા, કરમારકર, વી. રાઘવન, વોલ્ટેર રૂબેન, જી. સી. ઝાલા, ઉમાશંકર જોશી, ગજેન્દ્ર ગડકર, શીતાંશુ રથ, રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદી, દેવધર, એન. પી. ઉન્ની વગેરેનાં મંતવ્યોનું પરિશીલન કરીને પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સત્-તર્ક જણાવ્યું છે, તેમ જ પ્રત્યેક કૃતિના પ્રારંભમાં કૃતિ વિષયક અર્થપૂર્ણ ચિંતન સંક્ષેપમાં રજૂ કરવા ઉપરાંત કૃતિ ઉપર રચાયેલ ટીકાઓનો સટિપ્પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં ડૉ. ગૌતમ પટેલના કાલિદાસ સાહિત્ય ઉપરના સર્વાંગી ગહન અધ્યાયનની અમિટ છાપ ઊપસી આવે છે. અને તેથી જ ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણનને કાલિદાસ વિશે કરેલ વિધાનમાં અંશતઃ ફેરફાર કરીને કહેવાનું મન થાય છે કે : 'Dr. Gautam Patel has absorbed India's cultural heritage propounded by Kalidas made it own, enriched it, given it universal scope and significance.'

કાલિદાસના સાહિત્ય સંદર્ભે ડૉ. ગૌતમ પટેલની કેટલીક સુચિતનીય મૌલિક ઉદ્ભાવનાઓ પ્રાયઃ તેમના જ શબ્દોમાં નીચે મુજબ છે :

૧. કાલિદાસના સમય વિશે પ્રચલિત મતમતાંતરો - ઈસા પૂર્વેની પ્રથમ સદી કે ઈ. સ.ની ૪થી પમી સદી-નું વિશદ્ધ અધ્યયન - વિશ્લેષણ કરીને પોતાની માન્યતાના સંદર્ભે સાધાર દલીલો નોંધીને પોતાનો સ્પષ્ટ અભિમત આપતાં ડૉ. પટેલે નોંધ્યું છે કે 'રામાયણના કાળની નજીક અને ગુપ્તયુગના વિષ્ણુની સર્વોપરિતા કાળની પૂર્વે એટલે ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી સદીમાં મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના જીવન અને કવનથી ભારતની ધરતીને ધન્ય બનાવી હતી એવું મારું દૃઢ મંતવ્ય છે.' અહીં નોંધવું રહ્યું કે આપણા જ ગૂર્જર કવિ - મનીષી - ચિંતક ઉમાશંકર જોશી કાલિદાસને ઈ. સ. ચોથા સૈકાના અંતમાં અને પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થયા હોવાનું માને છે.

૨. કવિની કૃતિઓનો વિદ્વાનો દ્વારા નિયત કરવામાં આવેલ રચનાક્રમ ૧. ઋતુસંહાર, ૨. માલવિકાગ્નિમિત્ર, ૩. કુમારસંભવ, ૪. વિક્રમોર્વશીય, ૫. મેઘદૂત, ૬. રઘુવંશ અને ૭. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલને કાલ્પનિક અને અવાસ્તવિક હોવાની સંભાવના ગણાવે છે. કારણ કે ઘણી વાર લેખકની

સર્વોત્તમ કૃતિ શરૂમાં કે વચ્ચે આવે અને જીવનની સંધ્યાએ કે પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત બન્યા બાદની કૃતિઓ પહેલી જેટલી ગુણવત્તા ન પણ ધરાવતી હોય.

૩. 'રઘુવંશ' ભારતીયતાના સંસ્કારદેહના ઘડતરમાં એક રીતે ઉપયુક્ત ગ્રંથ છે. આદિકવિ વાલ્મીકિના રામાયણ અને વ્યાસ મહર્ષિના મહાભારત પછી ભારતની સંસ્કૃતિયાત્રામાં જો કોઈ ગ્રંથ ઉપકારક ગણવો હોય તો તેમાં 'રઘુવંશ' આવે ને આવે જ.

૪. 'સીતાત્યાગ'નો પ્રસંગ મહર્ષિ વાલ્મીકિએ લખ્યો નથી, મહાકવિ કાલિદાસે સહુ પ્રથમ પોતાની કલ્પનાથી રચ્યો અને સમય પસાર થતાં વાલ્મીકિ રામાયણના પાછળથી ઉમેરાયેલા મનાતા ઉત્તરકાંડમાં કોઈક દ્વારા ગોઠવી દેવામાં આવ્યો. બીજા શબ્દોમાં રામાયણની કથા એ ભાગના સર્જનમાં કાલિદાસની સ્પષ્ટ અસર છે. ઉલ્લેખનીય છે કે આ સંબંધી શોધપત્ર ડૉ. પટેલે વિયેનામાં ૧૯૮૦માં ભરાયેલ 'વિશ્વ સંસ્કૃત અધિવેશન'માં રજૂ કર્યું હતું, જેને ભારે મોટો આવકાર સાંપડ્યો હતો.)

૫. કાલિદાસે સર્વપ્રથમ ગૌતમ પત્નીને શિલામયી કહી અને પછી તો સર્વત્ર 'શલ્યાની અહલ્યા' એવી કિંવદન્તી પ્રસરી ગઈ.

૬. શિવપુરાણ અને કાલિદાસના કુમારસંભવમાં કથાસામ્ય જ નહિ, પણ વિચાર, શ્લોક કે શબ્દસામ્ય પણ મળી આવે છે. આથી શક્યતા એ છે કે પુરાણકર્તાએ કુમારસંભવને નજર સમક્ષ રાખીને પોતાની રચના કરી હશે.

૭. 'કુમારસંભવ' ૭ સર્ગનું મહાકાવ્ય છે. ૭મા સર્ગના અંતિમ બે શ્લોકો અ. નં. ૮૪ અને ૮૫ ક્ષેપક છે.

૮. અષ્ટમ સર્ગ કાલિદાસનાં દર્શન, સર્જન કે પ્રતિભા સહુથી વિપરીત હોવાથી તેનું પોતાનું સર્જન નથી. જો આ સર્ગને કાલિદાસનું સર્જન સ્વીકારીએ તો તેના જીવનદર્શનમાં અકથ્ય ઊણપ વરતાય. કઠોર તપથી સિદ્ધ થયેલા શિવ-શિવાના મિલન બાદ અષ્ટમ સર્ગનું વર્ણન તો તેઓને અતિ તામસી વૃત્તિના તુચ્છ જંતુ સિદ્ધ કરે છે.

૯. કાલિદાસને દૂતકાવ્યની પરંપરાનો વિશ્વમાં આદ્ય પ્રસ્થાપક અને ભવ્યાતિભવ્ય અને રમ્યાતિરમ્ય ચીલો ચાતરનાર કહી શકાય.

૧૦. 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'માં રાજા અગ્નિમિત્રના પાત્રમાં દુષ્યંત કે પુરુરવા જેવી ઉદાત્તતાનો અભાવ, વિદૂષકનું વધુ પડતું મહત્ત્વ કે ક્યાંક આયોજન કૌશલ્યનું શૈથિલ્ય વિદ્વાનોને પૂરેપૂરા ગુણ આપતાં ખચકાટ અનુભવે

તેવા મુદ્દાઓ છે.

૧૧. 'માલવિકાગ્નિમિત્રમ્'માં વર્ણિત રંગીલા રાજકુળનું મોજીલું વાતાવરણ ભાસના સ્વપ્નવાસદત્તની અસર નીચે ચીતરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ અનુવાદનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં અનુવાદકે નોંધ્યું છે કે 'સંસ્કૃત ભાષા - સાહિત્યના વિદ્વાનો માટે નહીં પણ સંસ્કૃત પ્રત્યે પ્રીતિ ધરાવનાર આમ જનતાને લક્ષ્યમાં રાખીને અનુવાદ પ્રસ્તુત કર્યો છે. કેવળ સંસ્કૃત પ્રજા સુધી પહોંચે તે માટેનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.' અને આ માટે સંશોધિત પાઠ - ચિકિત્સક પાઠના સ્થાને પ્રચલિત પાઠનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અહીં એક સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ પ્રકારનું શ્રમસાધ્ય અને દષ્ટિપૂત મહાયજ્ઞ સમાન અસાધારણકાર્ય જ્યારે ક્વચિત જ હાથ ધરાતું હોય ત્યારે અને જ્યારે આ બધી જ કૃતિઓનાં સંશોધિત સંસ્કરણો ઉપલબ્ધ છે ત્યારે તેને આધાર માનીને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હોત તો વિશેષ આવકાર્ય બની રહેત. આ સંદર્ભે એક બાબત ધ્યાનાર્હ બની રહે છે કે આ બધી કૃતિઓ પ્રસંગોપાત્ત પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવતી હોવાથી અને તેમાં પ્રચલિત પાઠ સ્વીકારવાની પરંપરા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાને રાખીને અનુવાદકે પ્રચલિત પાઠ સ્વીકારવાનું મુનાસિબ માન્યું હશે એમ માની શકાય, જે યથા યોગ્ય જણાય છે, આમ છતાં પ્રચલિત પાઠ સ્વીકારવાની સાથે સંશોધિત - ચિકિત્સક (Critical) સંસ્કરણના આધારે તેના પાઠભેદો અને તેના અનુવાદ પાદટીપમાં નોંધ્યા હોત તથા આ બધાં સંશોધિત સંસ્કરણો, ટીકાઓ તથા કાલિદાસ ઉપરનાં પસંદગીનાં અધ્યયનોની શાસ્ત્રીય વાકમયસૂચિ આપવામાં આવી હોત તો તે બહુવિધ રીતે ઉપયોગી બની રહેત !

અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે મહામહોપાધ્યાય ડૉ. ગૌતમ પટેલ (૧૯૩૬) સંસ્કૃતના પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન તરીકે તથા કાલિદાસ સાહિત્યના પ્રથમ હરોળના અભ્યાસુઓમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. આ પૂર્વેના તેમનાં યશોજજ્વલ પ્રકાશનોમાં 'કુમારસંભવ' ઉપરની વલ્લભદેવની ટીકાનું સંપાદન, 'મેઘદૂત'નો પાંચ ભાષાઓમાં અનુવાદ - સંપાદન, શંકરાચાર્ય ગ્રંથાવલીનો અનુવાદ, છાંદોગ્યોપનિષદની સાયણાચાર્યની ટીકા સાથે સંપાદન, ગાંધીજી કૃત અનાસક્તિયોગનો સંસ્કૃત અનુવાદ, વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, Sanskrit Culture, Traditional Vedic Interpretation વગેરે છે. ગુજરાત માટે ગર્વરૂપ ઘટના એ કે ગુજરાતના સંસ્કૃત

વાડમયના વિદ્વાનો પૈકી દેશની અનેકવિધ વિદ્વત સંસ્થાઓ દ્વારા બહુવિધ ઉપાધિઓથી વિભૂષિત થનાર ડૉ. ગૌતમ પટેલ એકમાત્ર છે, જેમાં દેશની ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા ડિ. લિટ. (શ્રી સોમનાથ, શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી અને કવિ કુલગુરુ કાલિદાસ યુનિવર્સિટી), અખિલ ભારતીય વિદ્વત પરિષદ, બનારસ દ્વારા 'ભારતશ્રી', ભારતીય વિદ્યા ભવન દ્વારા 'વેદરત્ન', ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા 'Certificate of Honour' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભારત સરકાર દ્વારા નિમાવેલ દ્વિતીય સંસ્કૃત કમિશનના સભ્ય તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપી હતી. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરાવવામાં તેમનો સિંહફાળો રહ્યો છે.

નોંધવું રહ્યું કે પાકા પૂંજાના આકર્ષક બાઈન્ડિંગના ચાર ખંડો ડબલ કાઉન સાઈઝના ૧૭૨૧ પૃષ્ઠ ધરાવે છે, જેની કિંમત ૧૨૦૦ રૂપિયા રાખવામાં આવી છે, છતાં આખો સેટ ફક્ત રૂપિયા ૭૦૦માં આપવામાં આવશે, તેવી જાહેરાત પ્રકાશિકા શ્રીમતી નીલમ પટેલે કરી છે, જે ખરે જ અભિનંદનીય છે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

દસ્તાવેજ સંગ્રહ : (સં. ૧૬૪૩થી સં. ૧૯૧૪) / લેખન - સંકલન : રસીલા કડિયા. અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા, વિકેતા : ગૂર્જર એજન્સી, ૨૦૧૬. ૧૮, ૩૬૮ પૃ. ISBN : ૯૭૮-૭૩-૮૩૮૧૪ - ૭૬-૩ કિંમત : રૂ. ૬૫૦.૦૦

અભિલેખો, તામ્રપત્રો, દસ્તાવેજો, સિક્કાઓ, પ્રતિમાલેખો, વિજ્ઞાપિત્રો, સ્મારકો વગેરે ઇતિહાસનાં કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ સાધનો છે. આ બધાં સાધનો જે તે કાળખંડની ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, ભૌગોલિક, વહીવટીય, ભાષા-લિપિ વગેરે સંબંધી પ્રથમદર્શી માહિતી પૂરી પાડતાં હોવાથી અણમોલ બની રહે છે. સમીક્ષિત ગ્રંથમાં સંશોધિકાએ કુલ ૩૩ (૩૨+૧ પૂરક દસ્તાવેજ) દસ્તાવેજોનું શાસ્ત્રીય પાઠસંપાદન કરવાની સાથે સાથે આ બધા દસ્તાવેજોનું ગહન અધ્યયન - પરિશીલન કરીને તેમ જ જરૂર પડે દસ્તાવેજોમાં ઉલ્લેખિત માહિતીને અન્ય વિશ્વસનીય આધારભૂત સ્ત્રોતો સાથે ચકાસીને તેનું ઐતિહાસિક - સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય તેમ જ પ્રયુક્ત લિપિ તથા ભાષાની ખાસિયતો અને મર્યાદાઓ પણ ઉજાગર કરી આપ્યાં છે. પરિણામે અહીં સંશોધિકાનાં ઇતિહાસવિદ્ તથા લિપિ અને ભાષાવિદ્ તરીકેનાં સત્વશીલ

સામર્થ્યનાં પાસાં સ્વતઃ ઊપસી આવ્યાં છે. અને તેથી જ આ ગ્રંથને આવકારતાં અભિલેખવિદ્યાવિદ્ વિદુષી ડૉ. ભારતી શેલતના શબ્દો : 'એક વિરલ કાર્ય ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્યનાં નિતાંત અભ્યાસી અને અઠંગ સંસાધક એવાં ડૉ. રસીલા કડિયાએ કર્યું છે. તેઓશ્રીએ મધ્યકાલના અને અર્વાચીનકાલના તેત્રીસ જેટલા દસ્તાવેજોનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી આ વિષયનાં વિદુષી તરીકેનું કાર્તું કાઢ્યું છે એ બાબતનો મને અતિ ગર્વ છે. આવું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું દસ્તાવેજોના સંપાદનનું અને ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મૂલ્યવાન એવાં અનુપલબ્ધ દસ્તાવેજો શોધીને તેને ઉકેલવાનું કઠિન છતાં આનંદદાયક કાર્ય આગળ ધપાવે એવી અંતરથી અપેક્ષા રાખું છું' - ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ ૩૩ દસ્તાવેજો ગૃહ કે જમીન વિક્રય, ગીરો, વહેંચણી કે કૃષ્ણાર્પણ - ભેટ સંબંધી છે, કે જે વિ. સં. ૧૬૪૩થી વિ. સં. ૧૮૫૬ અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૫૮૬થી ૧૮૦૦ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન તૈયાર કરવામાં આવેલા છે. રાજ્ય શાસનકાળની દષ્ટિએ વર્ગીકૃત કરતાં સં. ૧૬૪૩થી ૧૮૦૨ સુધીના મુઘલશાસકો પૈકી અકબર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ અને મેહેમદશાહ ગાજિ અર્થાત્ બહાદુરશાહનો પૌત્ર રોશન અખ્તરના ગુજરાત શાસન દરમિયાનના ૧૪ દસ્તાવેજો, મરાઠી શાસન - સંયુક્ત કે સ્વતંત્ર શાસનકાળ દરમિયાન અમદાવાદના ૫ અને વડોદરાના ૧૩ દસ્તાવેજો અને ૧ દસ્તાવેજ અંગ્રેજ શાસનકાળનો છે.

સંશોધિકાએ પ્રત્યેક દસ્તાવેજનો પાઠ-સંપાદન આપતાં પૂર્વે પ્રારંભમાં દસ્તાવેજ પ્રાપ્તિનું સ્થળ - નામનિર્દેશ, લેખનપદ્ધતિ, ભૌતિક સ્થિતિ, લેખનનું માધ્યમ કાગળ કે કાપડ, લિપિ-ભાષા વગેરેની માહિતી આપવા ઉપરાંત વિષયવસ્તુનો સાર આપ્યો છે. આ ઉપરાંત નોંધપાત્ર બાબત એ કે દસ્તાવેજમાં ઉલ્લેખિત સ્થળ હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ ? ઉદા. તરીકે અનં. ૬ના દસ્તાવેજમાં ઉલ્લેખિત હાજા પટેલની પોળમાં 'બલાજનો પાડો', અ. નં. ૨૧માં ઉલ્લેખિત 'કાજીપુરા' હાલમાં અસ્તિત્વમાં નથી તેની જાણકારી માટે પ્રત્યક્ષ સ્થળ મુલાકાત લેવા ઉપરાંત ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જાણકારી માટે 'મિરાતે અહમદી' કે જોટે કે ભો. જે. વગેરેના ઇતિહાસગ્રંથો ફંફોસી જોયા છે. આ જ રીતે ઉલ્લેખિત શાસન અધિકારીઓમાં થતા સતત ફેરફારો અને તેનાં સંભવિત કારણો પણ ઉજાગર કરી આપ્યાં છે. આ ઉપરાંત જે સમય દરમિયાન ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના બાદશાહોની

હકૂમત ન હતી તે દરમિયાન લખાયેલા કેટલાક દસ્તાવેજો ઉદા., તરીકે અ. નં. ૧૫ અને ૨૩માં પણ દિલ્હીના બાદશાહોનો ઉલ્લેખ કે પ્રશસ્તિ કરવામાં બીબાંઢાળ દસ્તાવેજ લખવાની રીતે કે દસ્તાવેજ લખનારની સભાનતાનો અભાવ હોવાનું તારવી આપ્યું છે.

લિપિ અને ભાષાના વિકાસમાં રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ / સંશોધકો માટે આ દસ્તાવેજો સોનાની ખાણ સમાન છે. સામ્રાટકાલીન ગુજરાતી વર્ણો કેટકેટલા મરોડોમાંથી પસાર થઈને આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે તેનો તાદૃશ ખ્યાલ આ દસ્તાવેજોના પઠનથી – પ્રત્યક્ષ દર્શનથી મળી રહે છે. આ માટે આપણે સંશોધિકાના આભારી છીએ કે જેમણે મૂળ દસ્તાવેજોના આધારે પાઠ-નિર્ધારણ કરી દેવનાગરી લિપિમાં લિપ્યંતર કરી આપવા ઉપરાંત મૂળ દસ્તાવેજોની ફોટો-કોપીઓ (પરિશિષ્ટ-૪) પણ સુલભ કરી આપી છે. ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ કે સંશોધિકાએ પ્રસ્તુત ‘દસ્તાવેજના મહત્ત્વ’ સંબંધી પ્રકરણ-૪માં સંપાદિત દસ્તાવેજોમાં પ્રયુક્ત લિપિ અને ભાષા વિશે ખરા અર્થમાં સંશોધનાત્મક અભિગમથી વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ રજૂ કર્યું છે. લિપિવિકાસ અંતર્ગત કેટલાક વર્ણો ઉદા., તરીકે ષ, ખ, દ, ઉ, ણ વગેરેનો નાગરી > ગુજરાતી વિકાસ, સ્વરલેખન અને સ્વરચિહ્નો, અંકલેખન વગેરે તથા ભાષાવિકાસ અંતર્ગત ભાષાની અશુદ્ધિઓ, ધ્વનિપરિવર્તનો, વ્યાકરણીય પરિવર્તનો, શબ્દભંડોળ, ભાષા અને સમાજદર્શન વગેરે વિશે સોદાહરણ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. પાઠસંપાદન અને લિપ્યંતર સમયે ઉદ્ભવેલા કેટલાક પ્રશ્નોનો સુયોગ્ય તાર્કિક ઉકેલ આપ્યો છે, ઉદા., તરીકે મૂળ પાઠમાં જ્યાં ‘ખ’ના અર્થમાં ‘ષ’ પ્રયોજાયેલ ત્યાં ‘ષ’ આપીને ગોળ કૌંસમાં (ખ) આપવો, પંક્તિ કે વાક્યનું અધૂરું લખાણ હોય ત્યાં ડેશનું ચિહ્ન કરવું, ખૂટતો કે અવાચ્ય શબ્દ પોતાની રીતે ઉમેરીને તેને મોટા કૌંસમાં મૂકવો, શબ્દ સુધારીને તેને ગોળ કૌંસમાં મૂકવો, બેવડાતી વિગતો છગડિયા કૌંસમાં મૂકવી, અસ્પષ્ટ લખાણના કેસમાં દસ્તાવેજની વિગતોના આધારે શબ્દનો અનુમાનિત અર્થ આપીને તેની સામે કે સંદિગ્ધ શબ્દોના સ્થાને પ્રશ્નાર્થ કરવો વગેરે. આવા બહુવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપીને સંશોધિકા આ ક્ષેત્રના ભાવિ સંશોધકો માટે રાહબર બન્યાં છે. ઉલ્લેખનીય છે કે આ બધા દસ્તાવેજો બોડિયા અક્ષરોમાં, દેવનાગરી કે શિરોરેખાવાળી ગુજરાતી લિપિમાં અને સંસ્કૃત મિશ્ર ગુજરાતી ભાષા કે બોલચાલની ગુજરાતી કે અરબી – ફારસી શબ્દોના વિનિયોગવાળી ગુજરાતી ભાષામાં

લખવામાં આવેલા છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહનું મૂલ્ય દસ્તાવેજોના પાઠનિર્ધારણની સાથે-સાથે દસ્તાવેજ સ્વરૂપ અને દસ્તાવેજોના મહત્ત્વને ઉજાગર કરતા વિશદ અધ્યયનમાં તથા આ દસ્તાવેજોમાં પ્રયુક્ત શબ્દો કે જે પૈકી ઘણા ખરા શબ્દો આજે વ્યવહારમાં પ્રચલનમાં નથી તેવા બધા શબ્દોનો ‘શબ્દકોશ’ તૈયાર કરી આપવામાં રહ્યું છે. આ શબ્દોના અર્થોની શોધ માટે જૂના શબ્દકોશો, ભાષાતજશો, વડીલો કે મકાનની રચનાના આધારે કલ્પના અને તર્કશક્તિનો સહારો લઈ આ કાર્ય સુપેરે સંપન્ન કર્યું છે. સંશોધિકાની આ ક્ષેત્રની આ એક મોટી દેન છે. વધુમાં આ દસ્તાવેજો મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં મકાનોની બાંધણી, અલગ-અલગ ખંડો અને તે માટે પ્રયોજાતાં નામાભિધાન વગેરેની જાણકારી માટે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહે છે. પાઠ-નિર્ધારણ પૂર્વેનાં પ્રથમ બે પ્રકરણોમાં ‘દસ્તાવેજ’નો અર્થ અને તેના પ્રકારો વિશે સાધાર સમજૂતી આપવા ઉપરાંત ‘દસ્તાવેજ’ની લેખનપદ્ધતિ કે રૂઢિ વિશે તેના આદિ, મધ્ય અને અંત વિભાગની સોદાહરણ તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી છે. પ્રસ્તુત સંપાદનના હાર્દ સમા ચતુર્થ પ્રકરણમાં સંપાદિત કરવામાં આવેલા ૩૩ દસ્તાવેજોના આધારે તેનું રાજકીય, ભૌગોલિક, નાણાકીય, ચલણ, સામાજિક – સાંસ્કૃતિક, લિપિ-ભાષા, કાળગણના વગેરે દષ્ટિએ મહત્ત્વ વિસ્તારથી દર્શાવી આપ્યું છે. ઉપસંહાર બાદનાં ૪ પરિશિષ્ટો – સંદર્ભગ્રંથસૂચિ, શબ્દકોશસૂચિ, દસ્તાવેજ શબ્દકોશ વગેરે – ગ્રંથની મૂલ્યવત્તામાં અનેકઘણો વધારો કરે તેવાં બળૂકાં છે. નોંધવું રહ્યું કે ગ્રંથસ્થ ૩૩ દસ્તાવેજો હાલમાં જે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ પાસે છે તેમનો અહીં ફક્ત નામોલ્લેખ કરવાને સ્થાને તેમનાં સરનામાં દર્શાવ્યાં હોત તો તે ભાવિ સંશોધકો માટે ઉપયોગી બની રહેત !

ઉલ્લેખનીય છે કે પ્રસ્તુત સંપાદન-અધ્યયન પૂર્વે સંશોધિકા ડૉ. રસીલા કડિયાએ દસ્તાવેજોના સંપાદનની કામગીરી કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડનાર તથા દસ્તાવેજો / હસ્તપ્રતોની વાચનકળા હસ્તગત કરાવનાર ભારતખ્યાત લિપિવિદ પોતાના ગુરુ શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકનું એક સત્ત્વશીલ ચરિત્ર ‘શ્રુતસેવી શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજકના સાંનિધ્યમાં’ (૨૦૦૬) તથા પીએચ.ડી. ડિગ્રી માટેનો શોધપ્રબંધ ‘આત્મકથા : સ્વરૂપ અને વિકાસ’ના પ્રકાશન થકી એક કર્મઠ અને વિદ્વધી સંશોધિકા તરીકેની પોતાની ઓળખ કરાવી છે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

સંસ્થા સમાચાર

યુનિવર્સિટી / કોલેજ વિભાગ

● પીએચ. ડી.

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર દ્વારા નીચે દર્શાવેલ વિદ્યાર્થીઓને તેમના નામ સામે જણાવેલ શોધપ્રબંધ સ્વીકારીને તેમને Ph.D.ની ડિગ્રી એનાયત કરવામાં આવી.

Biotechnology :

1. Bhatt, Harshil Harsheshbhai : 'Bio-chemical Investigations of Halophilic Microalgal Flora of Gujarat and Rajasthan for Bio technological Applications' / Subject : Biotechnology / Guide : Dr. Vivek Upasani. Ref. NO. Ph.D. / 282/ 2017. 15/03/2017.

Chemistry :

2. Contractor, Pritesh Indravadan : 'Application of Liquid Chromatography-Tandem Mass Spectrometry (Lc-Ms/Ms) for the Quantitation of a Steroidal Drugs in Biological Fluids for Bioequivalence Studies' / Subject : Chemistry / Guide : Dr. Pranav S. Shrivastav. Ref. NO. Ph.D. / 268/ 2017. 07/01/ 2017.

3. Patel, Pineshkumar Natubhai : 'Synthesis and Characterization of Heterocyclic Compounds of Medicinal Interest' / Subject : Chemistry / Guide : Dr. Denish C. Karia. Ref. NO. Ph.D. / 284/ 2017. 22/03/2017.

4. Sevak, Manan Rameshchandra : 'Analytical Method Development and Validation in Pharmaceutical Dosage Form' / Subject : Chemistry / Guide : Dr. Hemant T. Desai. Ref. NO. Ph.D. /257/ 2016. 25/11/2016.

Civil Engineering :

5. Mehta, Siddharth Pradyumanbhai : 'Decision Support System for Sustainable Development of A Watersheds Using Remote Sensing and GIS' / Subject : Civil Engineering / Guide : Dr. Gargi Rajpara. Ref. NO. Ph.D. / 293/ 2017. 16/05/2017.

Commerce :

6. Desai, Hiral Rahul : 'A Study on Financial Performance Analysis of FMCG Sector of India for the Period 2004-2005 To 2013-2014' / Subject : Commerce / Guide : Dr. Vigna M. Oza. Ref. NO. Ph.D. / 291/ 2017. 08/05/2017.

Education :

7. Patel, Alpa Rameshchandra : 'A Study of Mental Health of Higher Secondary Students of Gujarat State' / Subject : Education / Guide : Dr. Bhavik Shah. Ref. NO. Ph.D. / 269/ 2017. 09/01/2017.

8. Upadhyay, Truptibahen Satishkumar : 'A Study of Correlates of Achievement of Students in Elements of Book Keeping & Accountancy for Std XI in Mehsana District' / Subject : Education / Guide : Dr. Veenaben Patel. Ref. NO. Ph.D. / 283/ 2017. NO. Ph.D. / 283/ 2017.

Electrical Engineering :

9. Patel, Nilesh Kantilal : 'Transmission Congestion Management in Deregulated Power System Operation' / Subject : Electrical Engineering / Guide : Dr. Bhavik N.

Suthar. Ref. NO. Ph.D. / 294/ 2017. 09/06/2017.
English :

10. Parmar, Priyanka Chimanbhai : 'Temptation of Crime: Ecets of Crime and Morality in Fyodor Dostoevsky's 'Crime and Punishment' and Aravind Adiga's the White Tiger' / Subject : English / Guide : Dr. Rajendrasinh Jadeja. Ref. NO. Ph.D. / 289/ 2017. 20/04/2017.

11. Patel, Jinali Ashvinkumar : 'Curriculum Design and Development in English (Core) in the Universities of Gujarat' / Subject : English / Guide : Dr. Indira Nityanandam. Ref. NO. Ph.D. / 259/ 2016. 29/11/2016.

12. Raval, Alpabahen Dilipkumar : 'Nationalism: A Comparative Study of Rabindranath Tagore's Views and Sri Auribindo's' / Subject : English / Guide : Dr. Amrita P. Patel. Ref. NO. Ph.D. / 270/ 2017. 10/01/2017.

Management :

13. Desai, Preyal Sharadkumar : 'A Study on Consumers' Impulse Buying Behavior in Organized Retail Stores With Reference to Gujarat State' / Subject : Management / Guide : Dr. Snehalkumar H. Mistry. Ref. NO. Ph.D. / 272/ 2017.03/02/2017.

14. Deshpande, Revati Chandrashekhar : 'Work Life Balance & Stress Management in Banking Sector in Gujarat Region' / Subject : Management / Guide : Dr. Ram Kumar Balyan. Ref. NO. Ph.D. / 288/ 2017. 20/04/2017.

15. Joshi, Krunal Shailesh : 'An in Depth Study on Consumer Attitude and Buying Behaviour Towards Private Brands With Special Reference to Gujarat State' / Subject : Management / Guide : Dr. S. O. Junare. Ref. NO. Ph.D. / 274/ 2017. 06/02/2017.

16. Makhija, Diljeetkaur Gurbhejsingh : 'A Study on Enhancing Operational Efficien-

cies of Organizations Using Rfid Technology' / Subject : Management / Guide : Dr. Pawan Kumar Chugan. Ref. NO. Ph.D. / 286/ 2017. 08/04/2017.

17. Pandya, Jayraj Krishnakant : 'A Comprehensive Study of Organizational Culture and its Impact on Organizational Effectiveness in University Affiliated Under Graduate Colleges Of Ahmedabad' / Subject : Management / Guide : Dr. Ram Kumar Balyan. Ref. NO. Ph.D. / 277/ 2017. 18/02/2017.

18. Patel, Chitral Pravinkumar : 'The Impact of Green Marketing: An Upcoming Power With Special Reference to Consumer Preferences and Green Marketers Opportunities' / Subject : Management / Guide : Dr. Pawan Kumar Chugan. Ref. NO. Ph.D. / 278/ 2017. 18/02/2017.

19. Rajalakshmi, M : 'A Study of Relation Between Stock Prices and Corporate Announcements' / Subject : Management / Guide : Dr. Shantanu Mehta. Ref. NO. Ph.D. / 273/ 2017. 04/02/2017.

20. Rajeshwari, Srinivasan : 'A Comprehensive Study on Spending Dynamics of Working Women Professionals' / Subject : Management / Guide : Dr. Sneha Shivang Shukla. Ref. NO. Ph.D. / 290/ 2017. 21/04/ 2017.

21. Subrahmaniyam, Kodamarty Madhavi V : 'Impact of Microfinance on Women Empowerment - Evidence from Gujarat' / Subject : Management / Guide : Dr. Shantanu Mehta. Ref. NO. Ph.D. / 261/ 2016. 14/12/2016.

22. Vasani, Rupesh Parmanand : 'Simulation and Optimization for Logistics Management of Intermodal Terminals - A Case Study' / Subject : Management / Guide : Dr. Deepak K. Srivastava. Ref. NO. Ph.D. / 276/

2017. 11/02/2017.

Mathematics :

23. Joshi, Manisha : 'Various Approaches to Some Inventory Problems in Fuzzy Environment' / Subject : Mathematics / Guide : Dr. Hardik Soni. Ref. NO. Ph.D. / 264/ 2016. 21/12/2016.

24. Patel, Sanjay William : 'Modelling A News Vendor Problem and Risk Hedging in Various Business Environments' / Subject : Mathematics / Guide : Dr. Ravi Mahendra Gor. Ref. NO. Ph.D. / 285/ 2017. 25/03/2017.

25. Rathod, Kiransinh Dilipsinh : 'Study of Inventory Models for Stock-Dependent Demand Rate' / Subject : Mathematics / Guide : Dr. Pravinchandra H. Bhathawala. Ref. NO. Ph.D. / 263/ 2016. 17/12/2016.

Pharmaceutical Science :

26. Bhargava, Sushil : 'Investigation on Bombax Ceiba in Experimentally Induced Diabetes Mellitus and Associated Complications' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Mamta B. Shah. Ref. NO. Ph.D. / 262/ 2016. 17/12/2016.

27. Gupta, Deepakkumar Ganpatlal : 'Preparation and Characterisation of Statins Loaded Oral Solid Lipid Nanoparticles' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Pragna K. Shelat. Ref. NO. Ph.D. 281/ 2017. 08/03/2017.

28. Mandowara, Vinodkumar Kishanlal : 'Formulation And Evaluation of Solid Lipid Nanoparticles of Drugs to Enhance Poor Oral Bioavailability' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Pragna K. Shelat. Ref. NO. Ph.D. / 258/ 2016. 26/11/2016.

29. Modi, Vishalkumar Shashikant : 'Evaluation of Anti-Ageing Potential of Selected Ayurvedic Herbs Using C. Elegans as

A Model organism' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Niranjana S. Kanaki. Ref. NO. Ph.D. / 279/ 2017. 21/02/2017.

30. Patel, Chirag Jayantilal : 'Nanosponge Based Drug Delivery Systems -Encapsulation of Hydrophilic and/or Lipophilic Molecules' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. A. K. Shukla. Ref. NO. Ph.D. / 265/ 2016.22/12/2016.

31. Sapavadiya, Vipulkumar Kantilal : 'Design of Oral Dosage form for Challenging Patients (Pediatric and Geriatric Patient)' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Anita N. Lalwani. Ref. NO. Ph.D. /260/ 2016. 10/12/2016.

32. Shah, Pratikkumar Ashvinbhai : 'Design, Development and Characterization of Oral Pulsatile Delivery System for Anti-Arthritic Drugs' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide Dr. Anita N. Lalwani. Ref. NO. Ph.D. / 287/ 2017. 13/04/2017.

33. Sheladia, Seema Kishorbhai : 'Development and Validation of Various Analytical Methods for Estimation of Some Antipsychotic Drugs in Pharmaceutical Dosage Form' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Bhavesh H. Patel. Ref. NO. Ph.D. / 267/ 2016. 31/12/2016.

34. Sonpal, Rakshit : 'Solubility Enhancement of Poorly Soluble Drugs Using A Novel Drug - Drug Solid Dispersion Approach' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Anita N. Lalwani. Ref. NO. Ph.D. / 292/ 2017. 13/05/2017.

Physics :

35. Mehta, Payal Mahendrabhai : 'Study of Properties of Materials (Graphite And Lab6) Used as Laser Heated Emissive Probe and its Use For The Direct Measure-

ment of Plasma Potential in High Temperature Plasma Systems' / Subject : Physics / Guide : Dr. Arun Kumar Sarma. Ref. NO. Ph.D. / 271/ 2017. 03/02/2017.

36. Swadia, Mohit Shaileshbhai : 'Theoretical Investigation of Electrons With Molecules of Biological and Industrial Relevance Through Wide Energy Range ' / Subject : Physics / Guide : Dr. Chetan Limbachiya. Ref. NO. Ph.D. / 280/ 2017. 27/02/2017.

Psychology :

37. Parikh, Rita Hasmukhlal : 'A Comparative Study of Home Environment, Emotional Maturity and Adjustment Among Intact and Broken Home Children' / Subject : Psychology / Guide : Dr. Dineshkumar J. Panchal. Ref. NO. Ph.D. / 266/ 2016. 29/12/ 2016.

Sanskrit :

38. Vanzara, Nareshbhai Gatuji : 'वेदाप्रसाद द्विवेदी रचित सीताचरितम् - मહાકાવ્યમાં રસનિરૂપણ - એક અધ્યયન' / Subject : Sanskrit / Guide : Dr. Yogini Himanshu Vyas. Ref. NO. Ph.D. / 275/ 2017. 06/02/2017.

શાળા વિભાગ

કુમાર છાત્રાલય

● તા. ૧૧ જૂનના રોજ ગાંધીનગરની કેપિટલ કેએટિવ ક્લબ દ્વારા સંસ્થાના બ્રહ્મણી કૃપા હોલમાં ધોરણ ૧૨ના છાત્રો માટે કારકિર્દી માર્ગદર્શન સેમિનાર યોજવામાં આવતાં છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓને તજજ્ઞોનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું. આ શિબિરમાં ડૉ. એમ. એન. પટેલ, ડૉ. મનીષ દોશી, શ્રી સમીર ત્રિવેદી, ડૉ. પિયૂષ દવે, શ્રી શંકરસિંહ રાણા જેવા વિદ્વાનોએ વિદ્યાર્થીઓને મહત્ત્વકાંક્ષા, સિદ્ધિનાં પરિબળો, વિવિધ કોર્સિસ, પ્રવેશ પ્રક્રિયા અને પૂર્વ તૈયારી સંબંધિત વાર્તાલાપો કર્યાં હતાં. છાત્રોને વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, સંરક્ષણ સેવાઓ, વહીવટી સેવાઓ, આર્ટસ-કોમર્સમાં કારકિર્દી બાબતે જાણકારી આપવામાં આવી હતી. આ સેમિનારમાં છાત્રાઓએ રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

ચિત્ર સ્પર્ધા

● એસ. જી. અંગ્રેજી માધ્યમની પ્રાથમિક શાળા, ગાંધીનગરમાં ધોરણ ૧થી ૪ના વિદ્યાર્થીઓ માટે શેડો ડ્રોઈંગ સ્પર્ધાનું આયોજન તા. ૧૬ જૂનના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ પડછાયા ચિત્રો બનાવ્યાં હતાં.

પ્રવેશોત્સવ

● રાજ્યભરમાં સરકારશ્રી તથા પંચાયતો દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલ શાળા પ્રવેશોત્સવ અંતર્ગત શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળા, ગાંધીનગરમાં તા. ૧૫-૬-૨૦૧૭ના રોજ ધોરણ ૧માં પ્રવેશ મેળવેલ બાળકોના પ્રવેશોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. દરેક બાળકે મા સરસ્વતીને વંદનસહ પ્રાર્થના કરી શાળામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, બાળકો સુંદર વેશભૂષામાં તૈયાર થઈને આવતાં કાર્યક્રમ દીપી ઊઠ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં શેઠ સી. એમ. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી બચુભાઈ પટેલ, શાળાના આચાર્યો શ્રીમતી નીલાબહેન પટેલ તથા શાળા પરિવારે વિદ્યાર્થીઓનું ભાવિ તેજસ્વી બને તેવી શુભેચ્છાઓ સહ આશીર્વાદ પાઠવ્યાં હતાં.

● શ્રી વી. એમ. પટેલ અને શ્રીમતી એચ. વી. પટેલ કન્યા બાલમંદિર, ગાંધીનગરમાં નવો પ્રવેશ મેળવેલ બાળકોનો પ્રવેશોત્સવ તા. ૫-૬-૨૦૧૭ના રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. બાલમંદિરના કો-ઓર્ડિનેટર શ્રીમતી કિરણબહેન પટેલ અને મીનાક્ષીબહેને બાળકોના નવઘડતર માટે હાર્દિક શુભેચ્છાઓ પાઠવી હેતથી આવકાર્યાં હતાં.

રોલર સ્કેટિંગ

● આર. એન. લલિતકલા એકેડેમીના મમતા સ્પોર્ટ્સ સેન્ટર અને ક્રિષ્ના એકેડેમી દ્વારા નોન સ્ટોપ રોલર સ્કેટિંગ સ્પર્ધાનું આયોજન તા. ૨૧-૫-૨૦૧૭ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ગાંધીનગર જિલ્લાની તથા અમદાવાદની શાળાઓના કે. જી.થી ધોરણ-૧૦ સુધીના ૩૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ ભાગ લીધો હતો. આ કાર્યક્રમમાં અતિથિશ્રીઓ તરીકે કેમ્પસ ડાયરેક્ટર ડૉ. સોમભાઈ સી. પટેલ, ડિસ્ટ્રીક કોચિંગ કોચ શ્રી રાજેન્દ્રસિંહ રાણા, ક્રિષ્ના એકેડેમીના સંચાલકશ્રી તથા પ્રિ. દિનાબહેન ડોડિયા ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. અતિથિશ્રીઓના વરદહસ્તે

રોલર સ્કેટરોને મેડલ, સર્ટિફિકેટ્સ તથા ઇનામો એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

સમર કેમ્પ

● આર. એન. લલિતકલા એકેડેમી અને મમતા સ્પોર્ટ્સ સેન્ટર દ્વારા આયોજિત સમર કેમ્પ ૨૦૧૭ના સમાપન સમારોહ નિમિત્તે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમનું આયોજન તા. ૨૬-૫-૨૦૧૭ના રોજ સંસ્થાના બ્રહ્મણીકૃપા મેમોરિયલ હોલમાં કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં કે. જી. થી પી. જી. સુધીના ૧૫૦ જેટલા તાલીમાર્થીઓ જોડાયા હતા. આર. એન. લલિતકલા એકેડેમીના પ્રિ. દિનાબહેન ડોડિયાએ સ્વાગત કરી સર્વેને આવકાર્યાં હતાં. સમર કેમ્પ દરમિયાન તાલીમાર્થીઓના કલાગુરુઓ : ગાયન - વાદન સૌરભ પટેલ અને જિગ્નેશ શુક્લ, કથક - રોશની બ્રહ્મભટ્ટ, ભરતનાટ્યમ - શર્કુતલા ઓઝા, કરાટે - સેન્સાઈ સેલ્વાકુમાર, સ્કેટિંગ - વસીમ મનસૂરી અને યોગ - જિજ્ઞાબહેન છાયા દ્વારા નિદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મુખ્ય મહેમાનપદે કેમ્પસ ડાયરેક્ટર ડૉ. સોમભાઈ સી. પટેલ, પ્રિ. રમાકાંત પૃષ્ઠિ (બી. બી. એ. કોલેજ) અને એકેડેમીના પ્રિ. દિનાબહેન ડોડિયા ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. સમર કેમ્પમાં ભાગ લેનાર તાલીમાર્થીઓને તથા શ્રેષ્ઠ દેખાવકારોને પ્રમાણપત્ર એનાયત કરી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

સર્વ નેતૃત્વ

● કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા તા. ૧૪ - ૨૫ મે, ૨૦૧૭ દરમિયાન આઉટ બાઉન્ડ ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામ (એડવાન્સ સર્વ નેતૃત્વ) કુલુ-મનાલી (હિમાચલ પ્રદેશ) ખાતે યોજાયો, જેમાં વિવિધ કોલેજોના ૩૮ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ માટે ૧૨૦૦૦ ફૂટ સુધી ટ્રેકિંગ, રેપલીંગ, રિવર કોસિંગ, રિવર રાફ્ટિંગ, હાઈકિંગ, કેમ્પિંગ અને કેમ્પ ફાયર જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં

આવી હતી. આ સાથે માઉન્ટ એવરેસ્ટ સર કરનાર શ્રી રાજીવ શર્માએ પોતાના અનુભવો વણી લઈને પર્વતારોહણ સંબંધી રોચક માહિતી આપી હતી. વધુમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનમાં નિર્ધારિત લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકે અને રાષ્ટ્ર ઉપયોગી કાર્યો કરી શકે એ હેતુથી વિવિધ કૌશલ્યોનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન મેનેજમેન્ટ ટ્રેનર કમ ઓ. બી. ટી. કોચ શ્રી સુરેશ પટેલ, કારગીલ વિજયરેલીમાં ભાગ લેનાર પર્વતારોહક શ્રી વિનોદ જોશી અને અશ્વિનભાઈ એ. પટેલ કોમર્સ કોલેજના પ્રા. ડૉ. ધર્મેન્દ્ર પટેલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

સ્વચ્છતા અભિયાન

● કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયની સર્વ નેતૃત્વ ટીમના LDRP-ITRના વિદ્યાર્થીઓએ 'સ્વચ્છતાના પગલે' અભિયાનની શરૂઆત લવારપુર ગામથી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૭થી કરી. વિદ્યાર્થીઓએ આ અભિયાન માટે જરૂરી નાણા ભંડોળ પોતાની અંગત બચત અને જાહેર જનતા પાસેથી એકઠું કરી કાર્યની શરૂઆત કરી હતી. આ કાર્યમાં ગામના સરપંચશ્રી હર્ષદભાઈ પટેલ અને ગ્રામજનોના સાથસહકારથી લવારપુર ગામની વિવિધ જગ્યાઓ પર સાફ સફાઈની કામગીરી લોકભાગીદારીથી શરૂ કરેલ જે આજ દિન સુધી ચાલુ છે. ટીમના સભ્યોએ વિવિધ શાળાઓમાં જઈને વિદ્યાર્થીઓને સ્વચ્છતાનું મહત્ત્વ સમજાવી યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડી આ અભિયાનમાં જોડાવા પ્રેરણા પૂરી પાડી હતી. સખીમંડળની ૨૫ મહિલાઓ પણ આ અભિયાનમાં ઉત્સાહપૂર્વક જોડાઈ હતી. ટીમના સભ્યોએ પ્રોજેક્ટરની મદદથી એક આદર્શ ગામ કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આપતી ફિલ્મ ગ્રામજનોને બતાવી હતી તેમ જ આદર્શ બે ગામો - પુંસરી (સાબરકાંઠા અને માલ્વીનોંગ (મેઘાલય)ની માહિતી પણ ગ્રામજનોને આપી હતી.

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું દ્વિમાસિક વૃત્તપત્ર

વર્ષ : ૭, અંક : ૩, મે-જૂન, ૨૦૧૭, સળંગ અંક : ૩૯

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

પ્રકાશક : કુલસચિવ, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬ ફોન : ૨૩૨૪ ૪૬૯૦

ટાઈપસેટિંગ અને મુદ્રક : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ફોન : ૨૬૫૬ ૪૨૭૯

શ્રી વી. એમ. પટેલ અને શ્રીમતી એચ. વી. પટેલ કન્યા બાલમંદિર તથા
શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળા, ગાંધીનગર દ્વારા આયોજિત 'પ્રવેશોત્સવ'નાં દ્રશ્યો

Sarva Vishwavidyalaya Vr̥tta : Bimonthly News Letter of Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar
Year 7, Issue No. 3 May-June 2017
Editor : Manibhai Prajapati
Published by Registrar, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Sector-15,
L.D.R.P. Engineering College Campus, Gandhinagar-382016
Printed by : Sharda Mudranalay, 201, Tilakraj, Panchwati 1st lane, Ambawadi, Ahmedabad-6

લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જક ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી 'એન. ટી. આર. એવોર્ડ ૨૦૧૭'થી અલંકૃત

